

Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa.

Erdély nagy fejedelméről, Bethlen Gáborról, halálának 300-ik évfordulóján többen megemlékeztek; életét, cselekedeteit, érdemeit több szempontból értékelték, de tudomásom szerint nem méltatta senki megfelelően azon törekvéseit, melyek az egyházi rend emelésére irányultak.

Köztudomású dolog, hogy midőn fejedelemmé választották, egy romokban heverő, elpusztított ország hódolatát fogadta. Alig volt Erdélynek ép lakóhelye, alig maradt ép temploma és iskolája. Különösen sokat szenvedtek a magyar protestánsok, kiknek papjait és tanárait kiirtották. Bethlen Gábor az újjáépítést a templomokon és iskolákon kezdte meg. „Mindjárt szerencsés felavatásunk után uralkodásunk kezdete óta semmit sem óhajtottunk inkább, minthogy Isten iránt való jámborságunkat minden ügyünkben bebizonyítsuk, Isten egyházait minden módon gyarapítsuk, Isten dicsőségét terjesszük és a késő utódokra átörökítsük.”—írja élete végén önmagáról. De ezt már uralkodása kezdetén, az 1614. évi medgyesi országgyűlés I. cikkelye is megállapította, mondván: „Nagyságod legkiváltképen való és főbb gondjai az Uristennek szent tiszteletére, annak utána szegény megromlott és az sok nyomorúság miatt teljességgel megepedett hazánknak az után való épületére irányul.”

Isten egyházára és az egyház veteményes kertjére, az iskolákra nem csak hitbéli buzgóságából kifolyólag volt gondja, hanem azért is, mert a kulturát nem a főrangukat illető disznóvénynek, hanem egy élni akaró nemzet mindennapi kenyerének, a közélet legkiválóbb tényezőjének tekintette és a nemzet nagy tömegére való kiterjesztését a legfontosabb feladatnak tartotta. Ő az első magyar ember, kiről mai szempontból is elmondhatjuk, hogy kulturpolitikus volt, mert ő az első, akit az a nagy cél vezérelt, hogy a legsőbb rétegekig műveltséggel hassa át országát, gondolván még a szerinte állati színvonalon élő, jogtalan oláh tömegek megvilágítására is. E cél szolgálatában legkiválóbb segítőtársa lehetett az egyházi rend (ordo ecclesiasticus) mely alatt nem csak a papokat, hanem a tanítókat sőt harangozókat is értették. „Az ecc-

lesiasticus ordo nemcsak tanítással, hanem jobb példaadással is jóságos csel ekedetekre oktatja a hallgatókat.¹ Ezért különbség nélkül igen nagyra becsülte a bevett felekezetek papjait és tanítóit, a kiválóbbakat barátságával tüntette ki és általában is igekezdett az egész rend tekintélyét emelni.

Erre vonatkozó intézkedéseit nem érthetjük meg, nem értékelhetjük helyesen, ha nem ismerjük az egyházi rend előbbi közjogi helyzetét és különösen Bocskaynak, Bethlen példányképeinek a papi rend emelésére kiadott kiváltságlevelleit.

Nálunk a rendiség megalakulásától kezdve a papokat származásukra való tekintet nélkül a nemesi rendhez sorozták, azonban elméletileg a nem nemes származású pap csak állásából kifolyólag (ex statu) gyakorolt nemesi jogokat. Olyan törvény ugyan, mely kimondotta, hogy a pap ex statu személyére nemes, nincsen; de gyakorlatban² kétségtelenül nemesnek tekintették, a nemesi rendhez sorolták a római katolikus egyház papjait, amint azt Verbőczy is hirdeti. Bonyolodottabb volt a helyzet a görög rítus papjaira nézve, mely a szerint változott, hogy türtek-e, vagy nem a schizmatikusokat. Az Anjoukor után azonban megszilárdulván ezen egyház jogi helyzete is papjait személyükre nézve felmentették az adófizetés valamint a jobbágyi terhek alól, azonban gyermekeik ezt a kiváltságot nem örökölhették.

Ez volt a jogi helyzet az erdélyi fejedelemség megalakulásának korszakában.

Köztudomású, hogy az erdélyi fejedelemség a mohácsi vész előtti magyar jog alapjaira helyezkedett, azonban a fejlődés az egyházi életet illetőleg teljesen új alapon indult meg. Ennek a fejlődésnek a három nemzet uniója ad irányt. A szövetségi alapra helyezkedett erdélyi államban csak három nemzet tagjainak vannak jogai. — csak azon hitfelekezetek recipiáltak tehát, amelyeket a három nemzet tagjai megfelelő számban elfogadtak. Miként a három nemzet, úgy az általuk követett és e miatt recipiált, bevett négy egyház is unióra lépett. Ettől kezdve alkotmányos jogai csak az unio tagjainak vannak, — az unión kívül állók épen csak megtüretnek. Ezért vedlett át Erdélyben a görögkeleti egyház túrt „oláh egyházzá“, melynek annyi joga sem maradt, mint Magyarországon. Az oláhok nemesi rangra emelését tiltják a törvények, papjaikat is jobbágyi szolgálatra kényszerítették és a földesúr, az egyház patronusa megakadályozta őket abban is, hogy más földesúr patronátusa alatt álló egyházhoz átmelessenek. Földhöz kötött jobbágy volt tehát a pap épen úgy, mint hívei. Ezen csak Báthory Gábor változtatott, amennyiben tanácsosai közbenjárására az üdvösség tudománya és a levita-rend iránt viselt tiszteletéből kifolyólag engedélyezte részükre azt a jogot, hogy a gyulafehérvári vladika tudtával és beleegyezésével más egyházakban is papi állást vállalhassanak, oda feleségükkel és gyermekeikkal szabadon átköltözhetnek, és felmentette őket személyükre nézve minden földesúri szolgálat alól, kivéve az ajándékok szolgálatát. Ezt a rendelkezést Bethlen Gábor és I. Rákóczy György fejedelem is megerősítette.³ Az oklevelet kihirdették azon vármegyékben, ahol az oláhok nagyobb számban laktak. Ezt a privilegiumot általában megtartották, — az erdélyi törvénykönyv, az Approbatae constitutiones szerint is az oláh papok általában mentesek voltak a földesúri szolgálattól, azonban a földesúrnak tehetségük szerint szolgáltatásokkal tartoztak és mentességük nem terjedt ki özvegyeikre és gyermekeikre, ha csak az utóbbiak papi pályára nem léptek.

Jóval nagyobb különbség volt a magyar és erdélyi vallásügyi viszonyok között a protestáns egyházak jogi helyzetét illetőleg. Míg a protestáns egyházakat Magyar-

¹ Erdélyi országgyűlési Emlékek VI K. 413. I.

² Szvorényi: Ius publicum commune et particulare ecclesiae Hungariae 1803. De comitiis regni Hungariae 1791. Extractus legum de statu ecclesiae in regno Hungariae 1792. Szörény László: Praerogativae et privitagia ecclesiis et clero regni Hungariae competentia. 1729. Rövid. de jó a szintén névtelenül megjelent Fragmenta historica Hungarum attinentia. Pozsony 1832. Ennek a papi rendet illető része (Fragmentum historicum de parochorum nobilitari praerogativa) külön is megjelent Lőcsén 1833-ban. Úgyanezen tárggyal foglalkozik az 1824-ben megjelent „Hazafiúi gondolatok a vármegyeyi tisztégeknek megújításában a papi rendet illető jussról“ című füzet, — és az „Egyházi értekezések és tudósítások“ II. kötetében (1820) megjelent: Verbőczy I. R. 2. cikkelyének magyarázata, avagy az egyházi rendnek polgári megkülönböztetése. Megjelent különnyomatban is Veszprémben 1820. Továbbá Walther Lászlótól De nobilitate eorum, quos leges regni Hungariae rectores ecclesiarum compellant. (Fasciculi ecclesiastico-literarii 1842) Mráz Mihálytól: Országos nemes-e a magyar alrendű pap? Értekezés Pesten 1842. — Névtelenül év és h. nélkül Praerogativae, libertas et privilegia ecclesiis et clero regni Hungariae debitas.

³ Báthory 1609. jun. 9. kelt oklevelét. kiadta Szilágyi Sándor Báthory Gábor fejedelem története c. munkájában 506. l.

országban törvényesen be nem fogadták, míg a cuius regio, eius religio elv kísértett, addig a nem nemes protestáns papok közjogi helyzete nagyon labilis volt; Erdélyben azonban, hol székely és szász földről beszéltek, hol ezen nemzeteknek territorialis jogai voltak, még a cuius regio eius religio elv alapján is csak az általuk elfogadott felekezetek egyenjogúságának, a vallásszabadságnak elvére lehetett eljutni és ennek következtében a protestáns egyházak papjai is a római katolikus papok korábbi jogainak élvezetébe léptek anélkül, hogy erre vonatkozólag bárminemű törvényes intézkedés történt volna.⁴

Volt azonban valami, amire a mohácsi vész előtti uzus csak szórványosan szolgáltatott példát, volt egy probléma, melyet az erdélyi nemzeteknek és recepta religióknak önállóan kellett megoldani. A magyar katolikus egyház a coelibatust régóta elfogadta. Ha a jobbágy származású papok gyermekeinek közjogi helyzetére vonatkozólag a kora Árpádkorban ki is fejlődött valamelyes jogszokás, az elavult, feledésbe ment.⁵

Elméletileg a kérdés nagyon egyszerű. Amennyiben a pap ex statu gyakorol nemesi jogokat és elveszíti a jogát, ha állása megszűnik, magától értetődik, hogy gyermekei nem örökölhetik a nemességet. Az emberi természetben van azonban, hogy a szülők gyermekeiket legalább az általuk elért színvonalig szeretik emelni; a legfájdalmasabb érzés az utódok lesüllyedése. Természetes tehát, hogy az egyházi renchez tartozó jobbágyok igyekeztek gyermekeiket papnak nevelni, vagy olyan más állásba juttatni, mellyel nemesi jogok gyakorlata (az officio) volt összekötve, mert ez által a földesúri hatalom alól mentesültek. Ez azonban nem sikerült mindkinek, nemcsak azért, mert esetleg a gyermekek nem voltak arravalók, hanem azért, mert nem minden papnak jutott az a szerencse, hogy gyermekeit felnevelhesse. A legérdemesebb jobbágy származású pap családját is az a veszély fenyegette, hogy a családfő halála után visszasülyed a szolgaságba. Megtörtént az is, hogy hatalmaskodó földesurak a papi özvegyet is jobbágyi szolgálatra kényszerítették, ... jogtalanul! A feleség állapotára nézve ugyanis általánosságban az volt az elv, hogy férje társadalmi állapotába lép és abban marad férje halála után is, míg annak nevét viseli. Tehát a jobbágy származású pap jobbágy származású felesége az u. n. *közöltt nemesség* jogát élvezte, azonban ezt a jogot hatalmaskodó, durva földesurak nem tartották mindig tiszteletben, különösen, ha a földesúr más egyház híve volt, vagy pedig (ami a protestáns egyházak történetében elég gyakran előfordult) az egyházi és világi rend között ellentétek dultak. Jobbágy származású papok és földesurak között az ellentétek különösen a Basta korszaka után élesedtek ki, mikor az ország elnéptelenedett, elszegényedett és a megcsappant földesúri jövedelmek fokozására, munkáskezerekre nagyobb szükség lett; megtörtént, hogy még magukat a papokat is jobbágyi szolgálatokra kényszerítették. A papoknak és papi özvegyeknek jobbágysorba szülyesztése természetesen ártott az egyházi rend tekintélyének, méltóságának, melynek megóvására a zsinatok minden eszközzel törekedtek.

Meg kell jegyeznünk, hogy ez nem csupán a protestáns egyházak sérelme volt, hanem a székelyföldi katolikus egyházé is, mert annak papjai általában házaseletet éltek annyira, hogy épen ebben a korszakban 17 csiki katolikus plebánus közül 12 volt házasember.⁶ Ugyanilyen lehetett az arány azokban a székekben, amelyekben még volt a katolikus egyháznak némi maradványa. A házaspapok többségét bizonyítja az is, hogy törvényben kellett biztosítani a nőtlen papoknak azt a jogát, hogy esperessé választhatók. (1649. XXXIII. t.-c.)⁷

⁴ A protestáns papok joga szokásjog alapján fejlődött ki. A papmarasztás szokása magával hozta a jobbágy származású papok szabadköltségkötési jogát. Erről a jogról meg sem emlékeznek a protestáns egyházi rend javára kiadott egyetlen privilegialis levél sem: de hogy elismert jog volt, az mutatja, hogy Báthory Gábor az oláh papoknak a szabadköltségkötési jogot *iuxta morem, ritum et consuetudinem ecclesiarum Hungaricalium antiquam* adta meg I. m. 307. l.

⁵ Ez után u. i. csak rendkívüli esetnek tekinthetjük, ha katolikus papok törvényes házasságot kötöttek. Így közismert Czeglédi Istvánnak az az állítása, hogy az ő elei tíz generáción át papok voltak. Már minden épületivel s fegyveres házaival együtt elkészült Sion vára c. posthumus c. munkájához fűzött életrajz). Ilyen rendkívüli esetek nem voltak alkalmasak arra, hogy a régi jogállapotokat sértetlenül fenntartsák.

⁶ Szereday: Notitia veteris et novi Capituli ecclesiae Albensis. 231, és köv. l. *Benkő József*: Milkovia. sive antiqui episcopatus Milkoviensis explanatio I. k. 71 és köv. l.

⁷ Számatlan adatot őrzött meg a székelyföldi papok törvényes házasságára nézve *Veszely Károly*: Erdélyi egyháztörténelmi adatok c. munkája.

Általános egyházi érdek volt tehát, hogy az egyházi rend sérelmét orvosolják. Először a tiszántúli reformátusok 1605. június 5-én tartott nagykárolyi zsinata gondolt arra, hogy az egyház és a papok közjogi helyzetét szilárd alapokra fekteti. Ennek a merész eszmének Bocskay István zászlóbontása és fényes hadisikerei adtak tápot. A zsinat a következő óhajtásait fejezte ki:

1. Legyen Ófelsége védelmezője az igaz vallásnak; nevezetesen pedig, ha valamely városok vagy falvak vallásunkat önként beveszik, szabad legyen azoknak a patronusok ellenére is ev. lelkészt beállítani.

2. Akár nemes, akár nem nemes ember, akár szabad városok ne bánhassanak a lelkipásztorral tetszésük szerint, hanem az illetékes bíróhoz, t. i. a seniorhoz (esperes), vagy superintendenshez (püspök) forduljanak.

3. Az elhunyt lelkészek özvegyei mindaddig, míg elhalt férjüknek nevét viselik, minden szolgálattól, adótól, taksától mentesek légyenek, azonban az illetékes seniornak engedelmeskedjenek, mert azok felügyelete alá tartoznak épen úgy, mint férjük életében.

4. Állíttassék valamely főiskola, vagy a meglévő iskolák bővebb adományozással láttassanak el.

5. Az erdélyi fejedelmektől nyert védelmi levelek erősíttessenek meg.

A zsinat ezekkel a fontos határozatokkal Vári Tamás szatmári és Pataki Bálint szabolcsi esperest küldte a Kassán tartózkodó fejedelemhez.⁸ A küldöttséghez csatlakoztak még Siderius János szepsii, Alvinczy Péter váradi esperes és Letenyey Pál.

A fejedelem a küldöttséget szívesen fogadta és a zsinat folyamodványának 3. pontjára vonatkozólag függő pecsét alatt „saját kezével” írt kiváltságlevelet adott ki mely Kassán, 1605. év július hó 5-én kelt.⁸

Az oklevél elmondja, hogy a lelkészek özvegyei és árvái az idők mostohasága miatt a legnagyobb és csaknem türhetetlen nyomorba jutnak és idegen földél alatt nyomorultan, gyászos arccal kénytelenek bolyongani; ezért a Tiszán inneni és túli református papok zsinatának képviselői által előterjesztett kérésre az összes papok özvegyeit és árváit, míg a meghalt férj nevét viselik, mentesíti minden adó és szolgáltatás alól.⁹

A nagyjelentőségű oklevelet ellenmondás nélkül kihírdették Szabolcs, Szatmár és Ugocsa vármegyék közgyűlésén.¹⁰

Hogy miért csak épen ezen vármegyékben, arról néhány évtized múlva kapunk felvilágosítást. A nemesség t. i. földesúri jogainak csorbítását látta ezen kiváltságlevelben és csak a földesúri jogok épségben maradásának kikötésével — *salvis dominorum terrestrium iuribus* — járultak volna hozzá a kihirdetéshez. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a földesurak nem törődnek azzal, ha a fejedelem a papi özvegyektől és árváktól nem szedet adót, de ők földesúri jogaikból nem engednek.

A tiszamelléki kiváltságlevelével rendelkezései még nehezebben tudtak érvényesülni Bocskay halála után; ezért a zsinat Thurzó György nádorhoz fordult azzal a kéréssel, hogy erősítse meg azt.

Thurzó politikai szempontokból megtagadta azt, a saját nevében azonban nádori és helytartói hatalmából kifolyólag kiadott egy hasonló tartalmú önálló oklevelet, de a mondott körülmények miatt azt sem lehetett a többi vármegyében a földesúri jogra hivatkozó óvás záradéka nélkül kihirdettetni. Ezen óváshoz való hozzájárulás az egyházi rend részéről jogfeladást jelentett volna és ezért jobb időkre várva a kihirdetéstől elállottak.¹¹ Bár Bocskay kiváltságlevelét Báthory Gábor is megerősítette,¹² úgy látszik, hogy annak is csak Bihar vármegyében lett foganatja.

Míg a tiszamelléki részeken a nagybirtokú nemesség meg tudta akadályozni

⁸ Tiszántúli ref. egyházkerületi levéltárban őrzött jegyzőkönyv, Révész Imre fordítása szerint (Sárospataki füzetek III. k. 72. l.) Közölte kevésbé hű fordításban Tóth Sámuel Adalékok a tiszántúli ev. ref. egyházkerület történetéhez c. munkája I. 7. 15. l.

⁹ Hivatkozások történeke az egyház alkotmányára vonatkozólag kiadott kiváltság levelére is. Ez az oklevele eredetiben a tiszántúli ref. egyházkerület levéltárában őrzetik.

¹⁰ Révész: M. Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező IX. évf. 484. l.

¹¹ M. P. E. I. Figyelmező IX. K. 781. és Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár X. évf. 76. l.

¹² Kiváltságlevele a Liber regiusban. Olv. Tóth Ferenc: A helveciai hitvallást követő túl a tiszai superintendenciában élt református püspökök élete 86. l.

Bocskay kiváltságlevelének érvényesülését, sokkal kevesebb ellenállással találkozott az a kiváltságlevelével, melyet Bocskay néhány hónap múlva Tasnádi Ruber Mihály erdélyi ref. püspök és az összes erdélyi papok küldöttsége által előterjesztett kérésre, mint erdélyi fejedelem, adott ki.

A rendkívül fontos oklevél magyar fordítása így szól:

„Mi István, Isten kegyelméből Magyarországnak és Erdélynek fejedelme, Székelyek ispánja, adjuk tudtára mindenkinek, akinek illik jelen való levelünknek rendében, hogy mivel az Isten beszédét hirdető papoknak feleségeik és gyermekeik az ő halálok után gyakorta az idők változása miatt kivált a mostani zűrzavaros időben nagy és majd elszenvedhetetlen szegénységre és nyomoruságra jutnak, úgy hogy a mások házánál és háta megett igen nyomorultúl és irtózatos szegénységgel kételenítenek élni, a tisztelendő Tasnádi Ruber Mihály, az igaz vallást követő ecclesiák püspöke és enyedi pap és az Erdélyországban élő összes papoknak teljes meghatalmazásával hozzánk küldött ígéhirdetők buzgó kérésére, mind pedig kegyes indulatunkból és könyörületességünkben, mellyel az afféle sanyargatott özvegyek és árvák iránt viseltetünk, akarván fejedelmi kegyelmességünket ő hozzájuk is megmutatni, hogy az ő szomorú és gyászos állapotjuk különös menedék és vigasztalás díszében részesüljön, kegyelmesen megengedhetőnek tartottuk és megengedtük az összes erdélyi papok és ígéhirdetők özvegyeinek és árváinak, hogy azon özvegyek és árvák bárhol említett Erdélyországunkban addig, amíg meghalt férjük nevét és címét viselik¹³ minden rovás, taksa, adó, tized, kilenced, kepe fizetés és bármennyű jobbágyi szolgálat alól kivétessenek és azoktól mentesek és szabadok legyenek, annak tartassanak, aminthogy jelen levelünk erejével ki is vesszük. Annak okáért minden hiveinknek, tekintetes, nagyságos, jeles, nemes és nemzeti főispánjainknak, az alispánoknak, vármegyei főbíráknak, kapitányoknak, előjáróknak, udvarbíráknak, várnagyoknak és azok helyetteseinek, e felett a városok okos és vigyázó polgármestereinek, királybíráknak, majoroknak és esküdteknek, akármely városok, mezővárosok és faluk bíráinak, akik a mi Erdélyországunkban vagynak és tartózkodnak jelen való levelünket látván, olvasván, vagy hallván, ez által hagyjuk és erősen parancsoljuk, hogy ti is az említett Isten beszéde sáfárinak, mind a mostaniaknak s mind a következőknek özvegyeit, gyermekeikkel egyetemben a mi általunk engedélyezett idő alatt semmi rovás, taksa, adó, dézsma, kilenced, kepe fizetésre vagy akármilyen jobbágyi szolgálat teljesítésre ennek utána hajtani és kényszeríteni ne merészeljétek, sőt amennyire lehetséges, szükség esetén a ti képességetek szerint nékiék kegyes és hasznos segítséggel legyetek. Másként nem cselekedvén és jelen való levelünket elolvasás után az előmutatónak visszaadván. Amely kegyes beleegyezésünkről és az Erdélyben levő minden papok özvegyeinek és árváinak adott szabadságról ezen jelenvaló privilegialis levelünket, melyet hiteles függő pecsétünkkel erősítettünk meg, kegyelmesen kiadtuk. Kelt Medgyes nevű városunkban, az Úr 1605. esztendejében, Szeptember havának 16. napján.¹⁴

Az erdélyi kiváltságlevelél főképen azért érdemel figyelmet mert a reformátusok által kezdeményezett akcióhoz csatlakozhattak az összes bevett egyházak képviselői, így a fejedelmi kegyet nem kizárólag maguknak, hanem a *salva permanente concordia et Christiana charitate* elv alapján¹⁵ általában kéri és nyeri meg; tehát velük egyenlő kiváltságban részesülnek a lutheránus, unitárus és a még házasságban élő róm. kathólikus papok özvegyei és árvái is!

A három nemzet hazájában az ilyen általános jellegű kiváltságok is csak nemzetekként, a nemzetek keretén belül érvényesülhettek.

Míg a magyarok földjén minden jel szerint végrehajtották a kiváltságlevelél rendelkezéseit, a székelyek és szászok köréből több panasz merült fel még ez után is a földesúri önkény ellen.

Aki a viszonyokat nem ismeri alaposan, kételkedéssel fogadja ezt a kijelentésem, mert mindkét privilégizált föld lakói szabadok, a székelyek épen nemesek lennének és mentesek a földesúri hatalomtól. Jogilag így is volna, de nincsen szabály kivétel nélkül.

Tudjuk azt a történelemből, hogy a harmadik (gyalogos) székelyrend a fejedelemség megalakulása óta állandó keserves harcokat folytatott ősi szabadságáért. Ez a

¹³ Az árvákra vonatkozólag nem állapítja meg a határt. A kifejlett gyakorlat szerint házasságra lépésükig illette meg őket az adó és szolgálat-mentesség.

¹⁴ Megjelent magyar fordításban *Bod Péter* Smirnai Szent Polikarpus (é. és h. n.) c. munkája 57. l. mely fordítást lehetőleg követtünk. Eredeti latin szövegben ugyancsak Bod Péter adta ki *Historia Hungarorum ecclesiastica* c. m. II. K. 220. l. Közölte a *Történelmi tár* 1880. évf. 204. l. Bethlen Gábor 1619. évi mezerősítő átiratában, melyet az erdélyi országgyűlés előtt is kihirdettek.

¹⁵ A Bocskay érdekében írt *Apologia* e szavakkal világítja meg az erdélyi protestáns egyházak viszonyát. *Bod Péter*: *Historia Hungarorum ecclesiastica* II. k. 222. l.

harc éppen úgy irányul a fejedelmek, mint az előkelőbb rend (főemberek — primores, lófők — primipili) ellen. E harcban Bocskay megértő, jóságos uralma csak pillanatnyilag hozott nyugalmat. A székely főemberek és lófők zordon, kemény lelkű emberek voltak, egyetlen élethivatást ismertek: a katonáskodást. A kultúra szelid fénye még századok múlva is nehezen hatotta át szívüket, közöttük még századok múlva is kísértettek az ősi pogányság maradványai. A XVII. század elején még ott kevés iskola volt, akkor még senki sem jósolhatta volna meg, hogy eljön majd az az idő, midőn a szellemi művelődés erős gyökereket ver és a vad primorok és pixidariusok utódai, mint jámbor tudósok, hivatalnokok, papok, tanárok és tanítók lepik el az egész Magyarországot.

Akkor még a székelyföldi papok és tanítók is általában jobbágyokból kerültek, — és reájuk nézve annál rosszabb volt, ha éppen a jobbágyi sorba süllyesztett harmadik (pixidarius) rendből. Bocskay intézkedései, végrendeletének meghatározott szavai nem vehettek végett a harmadik rend ellen folyó ádáz küzdelemnek; természetesen a papi özvegyek és árvák javára kiadott kiváltságlevelét sem fogadták mindent megértéssel, sőt Háromszéken még a papok személyi jogait sem tartották tiszteltben, adófizetésre, jobbágyi szolgáltatásra kényszerítették őket.

Bethlen Gábor anyja székely volt; gyermekkorra egy részét gyámjának, a türelmetlen vad Lázár Andrásnak udvarában töltötte. Ismerte az ottani viszonyokat későbbi méltóságából kifolyólag is, — és őt is ismerték vérei. Tudták azt, hogy milyen hitbúzó ember és mennyire becsüli Isten szolgáit, a trónralépése óta tartott országgyűlések határozataiból is értesülhettek arról, hogy mennyire szívén viseli az egyházak és iskolák ügyeit. Elérkezettnek látták tehát az időt arra, hogy fájó sérelmeik orvoslására megtegyék a szükséges lépéseket.

Összegyűlének tehát a Háromszéket alkotó sepsii, orbai és kézdi széki reformátusok és az egy igaz Istent valló, de Krisztust közbenjáróul elismerő unitáriusok papjai és tanítómesterei, akik abban az időben is midőn másutt a felekezeti visszavonás átka dühöngött, dicséretes egyetértésben, békében és testvéri szeretetben közös szervezetben, u. n. coetusban éltek. Meghányták, vetették állapotukat és írásba foglalták kívánásaikat. Határozatukat három tagú küldöttség útján a fejedelem elé terjesztették, aki szívesen fogadta nemcsak a küldöttséget, hanem az emelkedett szellemre valló határozatokat is.

Mert tény az, hogy a jeles határozatok formájuknál, tartalmuknál fogva ma is megragadnak és méltó büszkeséggel tölthetnek el. Hasonlót nem produkált akkor e világnak egyetlen népe sem.

A jóságos bölcs fejedelem e kiváló művet még kiválóbb keretbe illesztette: a háromszéki református és unitárius papok és tanítók részére kiadott kiváltságlevelében tett vallomást a legszebb formában arról a megbecsülésről, mellyel Isten szolgálói és tudományok művelői iránt viseltetett.

Régi kulturális életünk legragyogóbb, legértékesebb gyöngye ez a kiváltságlevelé, éppen azért szükségesnek tartom, hogy legalább bevezető részét hű fordításban bocsássam olvasóim rendelkezésére.

„Bárha napjainkban igen ritkán és kevés fejedelem is találta, aki a jeles tudományok művelését és azok professorait valamelyes jóakarattal felkarolja, mert a legtöbben gyakran miként látjuk, a tudós férfiakat elhanyagolják, megvetik, sőt gyűlölni szokták, annyira, hogy a fejedelmek palotáit gyakrabban láttuk romnyílni a hízelgők előtt, mint elöttük; azonban a régiek éppen ellenkezőleg cselekedtek. És hogy a rómaiakat elmellőzzük (akik a tudós emberek egybehangzó ítélete szerint az összes halandókat erényekkel, dicsőséggel és lelki erővel felülmúlták, nemde a régi fejedelmek és királyok tudós emberek társaságában gyönyörködtek és azokkal a legnagyobb jóakarattal és barátsággal együtt éltek? Ezeket vonták be ugyanis a legfontosabb ügyek megtanácskozásába, azokra hallgattak és őket tiszteletben tartották. Ilyen volt, hogy a többit elhallgassuk, Croesus a lydusok királya, aki a közművelődés vágyától hevítve midőn látta, hogy azon barbár nemzetek, melyek fölött uralkodott, híjával vannak a tudós férfiaknak, Anacharsis híretől ösztönözöttve egy udvari szolgáját Athenbe küldte és nem megvetendő mennyiségű aranyat ajánlván fel őt magához hívatta. Ilyen volt Nagy Sándor is, kit az egész világ bámult és félt, aki soha nem nélkülözhetette a tudós emberek társaságát! Ha tehát a leghatalmasabb uralkodók is erkölcsök és életük felügyelői gyanánt a tudós férfiakat becsben tartották, mennyivel inkább nem szabad nekünk megfeledkezni a lelkipásztorokról (akik által a hatalmas Úristen az emberi üdvösséget igazgatni kívánta) és őket megvetnünk! Értesültünk ugyanis arról, hogy e Sepsi, Orbai és Kézdi székely székekben élő igaz hitet valló (kálvinista) tiszteletes espe-

reszek és papok, valamint az egy Istent valló és Jézus Krisztust közbenjárónak elismerő egyházak szolgálói, akiket Arianus hitűeknek hívnak (unitáriusok) ez időig nagy eredménnyel oktatták Isten népét, most azonban a világi személyek megvetvén az ők egyházi szabadságát (immunitas) sok dologban az ő rendjüket megzavarták és az ő hivatásukba beleavatkoztak, sőt akadtak olyanok is, akik féltelen szabadossággal és vakmerőséggel semmi tekintettel nem lévén az egyházi ügyekre, azon papokat és iskolamestereket nagy kellemetlenségekkel és keserves bántódásokkal illeték és még polgári vagy jobbágyi terhek viselésére s hadjáraatokban való részvételre sem rettentve vissza kényszerítették. *Mi azonban, kiknek épen úgy szíüünkön fekszik a vallás és istentisztelet gondja, mint más ügy, a lelkészeknek azon kellemetlenségei és veszélyei által indítatva, úgy gondoltuk, hogy hivatásunkkal nem ellenkezik, ha ezen dologra kellő gondot fordítunk és azon cikkelyeket, melyeket szabadságaikról és mentességeikről közös megegyezéssel összeállítottak és a tisztelendő Torjai Székely Péter, Koppány István és Lekredi János¹⁶ az összes papok s iskolamesterek nevében kiadva folyamodvány formájában megerősítés végett elélnke terjesztettek, kegyelmesen el fogadjuk. Amely szóról szóra így hangzik:*

Először. Látjuk, hogy a minden dolgok hatalmas kormányzója az egész világ gépezetét olyan törvénnyel, móddal és rendszerrel rendelte, hogy egyik a másik természetét és hivatását elvállalni és annak feladatát betölteni, vagy abba beleavatkozni semmi módon nem képes. Mert ha az éjszaka a nappal szerepét, a nappal pedig a sötét éjszakáét vállalná, a tűz vízzé, a víz tüzzé változna és a többi elemek is természetüket ellenkezőre változtatnák, mindjárt minden dolog elpusztulna. Hogy azért az egyházi állapot és rend az egyetlen helyes ösvényen megmaradjon és az egyházi méltóság soha semmi vonatkozásban világi állapottá ne változzék ezért közös törvénnyel elhatároztuk, hogy¹⁷

2. Ha az említett papoknak és tanítóknak bárhol akár örökölt, akár vett házuk van, mindaddig, amíg a tulajdonos egyházi állásban van,¹⁸ úgy ő, mint az ő nyomdokait követő árvái, sőt zsellerei is minden rovás, taksa, rendes és rendkívüli adó és segély, kamara nyereség fizetése, minden fajta jobbágy és polgári szolgálatok teljesítése, általános, vagy részleges hadjáraatokban való részvétel alól szabadok és mentesek legyenek. Semmiféle világi tiszttség fölöttük semmi joghatóságot ne követeljen és senki földesúri hatalmat ne gyakoroljon.

3. Béke idején kell háborura gondolni és emberi ügyről lévén szó, utódaikról is gondoskodni kívánnak. Ha tehát az említett papok és iskolamesterek közül valaki meghal, özvegyeik, míg néhai férjük nevét újabb házasság által meg nem változtatják, legyenek részesei az előbbi mentességnek.

4. Bárha a testrészeknek különböző feladata van, mégis azoknak minden tevékenysége az egész test fenntartására irányul. Az egyességet és egyetértést minden ép elméjű és jámbor ember nem csak dicséri, hanem magasztalja is. A református és unitárius egyház megalakulása óta ezen a földön mindig szabad volt, de azért papjai és tanítói — bárha különböző valláshoz tartoztak, — csodálatos egyetértés kötelékével egyesültek és uniójuk épségének fenntartásával mindenik saját püspökétől és esperesétől függött.¹⁹

5. A gondatlanság és hanyagság a legerősebb épületeket is tönkretelheti. Ennek megelőzése végett mindenik esperes a maga kerületében szükség esetén a fejedelem engedélyével karhatalmat is igénybe véve az egyházakat látogassa meg.

6. Törvény az állam lelke. Miként test lélek nélkül, állam és emberi társaság sem lehet törvény nélkül. Hogy az említett coetust (3. p.) minden cselekedetében az isteni és emberi törvényekkel az igazság elvei vezéreljék, minden székben és esperességben a quindenákon intézzék el a pöröket.

A fejedelem a szokásos formulákkal elfogadja, megerősíti és ünnepélyes oklevélben kiadja a felsorolt cikkelyeket, Az oklevél kelt Medgyesen, 1614. augusztus hó 10-én.

¹⁶ Bod Péternél Leerdí János — a nevekben azonban a Bod-féle szöveg nem irányadó, mert holland kiadói a neveket a legnagyobb gond mellett is hibásan szedették.

¹⁷ Ettől kezdve nem tartom szükségesnek, hogy szószerinti fordításban adjam a szöveget.

¹⁸ A tanítókat is az egyházi rendhez sorolják a kánonok; a tanítói, tanári állás különben is átmeneti volt, lépcső a papsághoz.

¹⁹ Csaknem szószerinti fordításban közlöm ezt a cikkelyt, mert Szekfű Gyula a különböző felekezetek közötti türelmet lehetetlennek állította a racionalizmus kora előtt a közöttünk lefolyt vitában. Ehhez még csak azt jegyzem meg, hogy később a háromszéki unitáriusok sok más adatunk szerint a református püspök felügyelete alatt éltek annak ellenőrzése szempontjából, hogy Krisztust közbenjárónaként (mediator) elismerik-e? Erre vonatkozólag törvény is rendelkezvén, I. Rákóczi György csak azon feltétellel erősítette meg 1647-ben ezt az oklevelet, hogy a külső disciplinát illetőleg (quoad moralia) a református superintendens felügyelete alatt álljanak.

A coetus a nyert privilégiumot bemutatta a szokásos kihirdetés végett a három szék tisztjeinek, azok azonban még nem ismervén Bethlen Gábor erélyét, a fejedelmi levél hátára rávezették, hogy bizonyos pontjait nem fogadják el és *megsemmisítik*, (!) de újabb nyílt parancsot kaptak, mellyel már nem mertek ellenkezni. Éppen ezen nyílt parancs alapján fogadta el hitelesnek és írta át némi módosítással 1647.-ben I. Rákóczi György, 1654-ben pedig II. Rákóczi György ezt az oklevelet.²⁰ A szék ellenállásának ismerete nélkül nem érthetjük meg, hogy miért kellett ebben az ügyben az erdélyi országgyűlésnek is határozatot hozni.

Az 1625 évi XVI. articulus így szól: Végeztünk Kegyelmes Urunk a Székelységen lévő egyházi rendeknek állapotjuk felől is, hogy annyiból, a mennyiből külső jószágokat és örökségeket bírnak, értsenek egyet az falun való szedőkkel, de mivel hogy privilégiumok is vagyon róla, valamíg papi tisztet viselnek és nem deponáltanak, egyéb terhek viselésre őket ne erőltessék, ha szintén megyéjek nincsen is.²¹

Fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a törvény már általában a „*székelységen levő egyházi rendről* szól”. Az erdélyi vallásügyi viszonyok következtében így lesz egy kis töredék által kivívott privilégium közkinccs, *melyben a katolikus papok is részesülnek*.¹²

Bethlen Gábor trónra lépése idején a székely papokon kívül panaszai voltak a szász papoknak is. Az ő helyzetük valamivel komplikáltabb volt; Báthory Gábor erőszakkal akart Erdélyből református és magyar államot csinálni, a szász nemzetet igyekezett megfosztani külön állását biztosító egyházi és politikai privilégiumaitól.²³ Bethlen választása idején e téren is megindult a restaurálás munkája. A szász papok egyelőre a saját egyházuk sérelmeit nem külön terjesztették elő, hanem a nemzeti sérelmek listájába foglalták.

Az első jegyzéket még a választás előtt állították össze és valószínűleg az interregnum idejére választott tizenkettes tanács elé terjesztették.

Egyházi szempontból egyelőre keveset kívántak: „Magyarország dicséretes királyaitól hűségükért és állhatatosságukért a szász papoknak adományozott dézsmákat és jövedelmeket, melyeket kevés idővel előbb Báthory Kristóf alatt a nemesek ösztönzésére elvettek és privilégiumaik sérelmére magánhasználatra fordítottak, adják vissza.

Ehhez a ponthoz a következő megjegyzést fűzte valaki: „Könyörögjenek a jövendő fejedelemhez!”²⁴

Körülbelül másfél hónappal Bethlen választása után az univerzitás megint írásba foglalta sérelmeit és ekkor az egyházi rendre nézve a következő kívánságokat terjesztették elő: Ő nagysága az ecclesiasticus statust, prédikátorinkat régi szabadságokban, privilégiumokban, az régi királyoktól, fejedelmektől adatott, donált confirmációjukat is tartsa meg. Dignus est operarius mercede sua et qui altari servit et altari vivat,²⁵ hogy ők is Ő nagysága kegyelmes protekciója alatt csendesesen megmaradván az szent Istennek ügyét ájtatosan hirdethessék isteni félelemben és így az vera Christi ecclesia magis-magisque plántáltassék in hoc regno.²⁶

²⁰ Az eredeti oklevél ismeretlen a Rákóczi féle átiratban közölte *Salamon József*: De statu ecclesiae evangelico-reformatae Kolozsvár 1840. 18. l. és *Bod Péter* i. m. II. K. 234. l.

²¹ Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. K. 272. l. Az ellentétek ezen határozatból következtethetőleg a „külső” birtokok miatt merültek fel, ami alatt érthetjük a nem egyházi birtokot, de valószínűbb, hogy a „belsősséggel”, a házbirtokkal ellentétben használhatják a „külső” megjelölést. „*Ha szintén megyéje nincs is*” vonatkozik az u. n. *vacantia*-ra, mert ha az akkor divatózó papmarasztás miatt valamely lelkész nem kapott „megyét”, papi jellege akkor is megmaradt; tehát saját birtokaira (örökségre) is adómentességet élvezett. Épp ez utal arra, hogy a külső birtokra helyesebb a második sorban említett értelmezés.

²² Privilegia olim a principe Gabriele Bethlen haereticis ministris concessa a nostris quoque iuxta glossam in generali congregatione incl. sedis Csik anno 1714. die 7 Decembris receptam ab omnibus observantur. (*Veszely Károly*: Erdélyi egyháztörténeti adatok I. K. 65. l.) Kétségtelen, hogy előbb is megtartották. 1714-ben valami ok miatt értelmezték! Kérdéses lehet, hogy ez a határozat nem Bethlennek a papok gyermekei részére kiadott armálisára vonatkozik-e, azonban a határozat további része a papok, tanítók és azok özvegyei és gyermekei adómentességéről emlékeztet meg, a kérdést a határozat szövege kétségtelenné teszi.

²³ Az egyházi sérelmeket bővebben ismerteti *Teutsch*: Urkundenbuch és Zehntrecht c. munkája és újabban *Fr. Teutsch* i. m.

²⁴ Erdélyi Országgyűlési Emlékek VI. K. 366 l.

²⁵ Méltó a munkás bérére és aki az oltárnak szolgál, az oltártól is éljen.

²⁶ I. m. 585. l.

Bethlen általánosságban hozzájárult ehhez a ponthoz, de ez nem jelentette a magánosok birtokába jutott tizedek visszaadását, amely miatt később újra előterjesztették kérésüket,²⁷ de az országgyűléshez útasították.

Az általános jellegű megerősítés arra vonatkozott, hogy a szász papok, miként általában a bevett felekezetek papjai, a nemesi jogoknak megfelelő ecclesiastica prerogativát élvezik.²⁸ Bár a szász papoknak a világiak féltékenységével és uralomvágyával épen olyan kemény küzdelmet kellett folytatniok, mint a magyar és székely papoknak, de adómentességüket nem vonták soha kétségbe; még akkor is, mikor Báthory Gábor elviselhetetlen adókat rótt a szászokra, adómentességük elismerésével kérték őket a világiak, hogy legyenek segítségükre.²⁹

Azonban voltak jobbágy származású szász papok is! Az ítéletidő nem kimélte a lehetőleg elszigetelten élő szászokat sem. Már Báthory Zsigmond korának viharai több helységüket tette tönkre, sok szásznak adta kezébe a vándorbotot; Báthory Gábor alatt is sokan voltak kénytelenek menekülni. Többen előkelő, hatalmas urak oltalma alá adták magukat, jobbágyokká lettek és bár Bethlen Gábor uralkodása alatt nyugodtan felkereshették elhagyott fészkeiket, mert a jobbágyokká lett szászok javára törvény is intézkedett, mégis sokan maradtak jobbágyok. Ezek fiaiból lettek diákok, harangozók, tanítók és ezen lépcsőkön át végre papok. A jobbágy származású szász papokhoz, illetőleg azok utódaihoz már nemcsak a szász univerzitás, hanem a földesúr is igényt formált, sőt megtörtént az is, hogy maguktól a papoktól is úri szolgálatot követelt. Ez nem is csoda, mert még Bethlen Gábor uralkodása alatt is kísértett a Báthory Gábor szelleme; előkelő urak tőle is kivánták, hogy az egész szászsgát meg kell fosztani privilégiumaitól és jobbágygá kell tenni.

Több visszaélés kényszerítette a szászokat arra, hogy jobbágy származású papjaik és azok családjai részére a fejedelem oltalmát kérjék.

Bethlen Gábor részükre a következő oltalomlevelet adta ki :

Az egész Szászországon levő ecclesiastica universitas adja értésünkre alázatos panaszolkodással jelentvén, hogy volnának némelyek az nemesség közül, kik ez világon való minden keresztyén papoknak annyi sok saeculumoktól konfirmáltatott privilegiumoknak hallatlan felbomlására, ha mely papoknak fiai deáktalanok lennének, az mely papok ő nékik jobbágyi fiai löttenek volna, azokat nem gondolván semmit az attyokról reájuk származott szabadsággal, újonnan, mivel attyok nyomdokait nem követvén papok nem löttenek, jobbágyságra erőltetnék, — könyörögvén azon, hngy abból öhozzájuk kegyelmes gondviselésünköt mutatnók. Nem akarván azért az megnevezett ecclesiastica universitást ebbeli kegyelmes gondviselésünkben megfogyatkoztatunk, így deliberáltunk ez dolgok felől kegyelmesen, hogy valami az antiquus uzus és szokás volt az papok fiainak szabadosságok felől, mindenik fél ahhoz alkalmaztatván magát, valami egymás szabadsága ellen való innovációt se egyéb dologban, se ebben cselekedni ne merészellen. Hűségteknek azért kegyelmesen és serio parancsoljuk, hogy ez vevelünk vevén, mindjárást kiki tisztí alattvaló vármegyéjén hirdettesse és publikáltassa meg, hogy mind az papok s mind az nemesség az jobbágyok fiaiból lött papoknak deáktalan fiai felől valami az régi uzus és eleitől fogván megállott consuetudo volt, ahhoz alkalmaztatván magát, egymás szabadsága ellen egyik és semmi inconsueta innovációt ne inditson Secus non facturi, praesentibus perlectis, exhibenti restituti. Datum in civitate nostra Alba Julia die 17. Julii, anno 1628. Gabriel mp. Gregorius Ormánkeözy mp.³¹

Míg a szász papok az ő specialis helyzetüknek megfelelő új protectionalis kiadását kivánták, jóval többet, mint amennyit Bocskay privilegiuma nyújtott, a magyar papok jogaik védelmére elégségesnek tartották Bocskay kiváltságlevelének megerősítését. A kérést a nagy fejedelem kedvelt udvari papjai és tanácsosai: Keserői Dajka János és Milotai Nyilas István terjesztették elő, — mire Bethlen Gábor Kolozsváron 1618. október hó 16-án kelt, függő pecsét alatt kibocsájtott oklevelében szóról-szóra átíratva és örök érvényűnek jelentvén ki megerősítette Bocskay ismertett

²⁷ E. O. E. VI. K. 540. I. A tizedre vonatkozó fejedelmi királyságlevelet közölte Szilágyi: Báthory Gábor fejedelem története 325. l.

²⁸ E régi és találó kifejezést használja Rákóczi György a Siménfalvi Deák György részére adott armalisban. Sándor Imre: Cimerlevelek II. f. 22.

²⁹ Fr. Teutsch: Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen.

³⁰ A szász papok nem alkottak külön rendet: országgyűlésen nem is képviseltették magukat Ezen alapon tagadták meg az eskütételt fejedelemválasztás alkalmával.

³¹ Közölte teljes szövegben (itt a bevezető latin formulákat elhagytuk). G. D. Teutsch: Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. Hermannstadt 1862. 296-298. l.

levelét, sőt az 1619 évi gyulafehérvári országgyűlésen — senki ellene nem mondván — ki is hirdette azt.³²

Ezzel Erdélyben végleg diadalra jutott az az elv, hogy a jobbágy származású papok özvegyeit és árváit megilleti az adó és szolgálatmentesség. Bod Péter többször idézett kiváló munkájában azt írja, hogy a lelkészek özvegyei és árvái „az uralkodó fejedelmek engedélyéből” még most is élvezik ezt a kiváltságot.

Azonban ezzel még nem nyert elintézését a fontos jogelv a magyarországi, nevezetesen a tiszántúli és inneni, valamint felsődunamelléki és dunántúli egyházakban.

A rendi világban a papi állás méltósága az említett érzelmi momentumoktól eltekintve is megkívánta, hogy az Erdélyben érvényre jutott kiváltságot megnyerjék.

Az utóbb említett egyházak akkor, midőn Bethlen Gábor első hadjárata kezdetén fényes hadi sikereit az 1619 évi pozsonyi országgyűléssel koronázta, melyre a magyar nemzeti királyság visszaállításának reményével gyülekeztek a meghívottak, többi kívánságuk között előterjesztették azt a kérésüket is, hogy az a kiváltságlevél melyet a felséges Bocskay István fejedelem „*saját kezével*” adott a Tiszán inneni és túli szeptentendenseknek, espereseknek és papoknak, — Ő felsége kegyelméből részünkre is engedélyeztessék — és megerősíttessék.³³

Nem lehet kétségünk az iránt, hogy Bethlen Gábor teljesítette is a kérést; de miután ez a terület hamar visszakerült az ausztriai ház uralma alá, a privilegium érvényét veszítette.

A tiszamelléki reformátusok az 1619. évi pozsonyi országgyűléstől kívánták, hogy Bocskay és Thurzó nádor diplomáit megerősítse, de „differáltatott.”³⁴ Ennek a területnek nagyrésze a nikolsburgi béke folytán ugyan az egyházak és papok hivatását nagyra becsülő Bethlen Gábor uralma alá került, de ott a földesúri önkény szűkkeblű érvényesülését ő sem tudta megszüntetni, főképen az egyházi renddel minduntalan harcban álló protestáns főurak miatt. Ebből érthetjük meg azt, hogy a tiszántúli református papok is csak hosszas előkészítés után, az 1629 évben erősítették meg vele Bocskay kiváltságlevelét, azonban a tiszáninneniek, nevezetesen a zempléni és abaujtonnai egyházmegyék még ennek hírére sem tartották érettnek a körülményeket kérésük előterjesztésére, csak épen az előkészületeket tették meg.³⁵

Már az első lépésnél is kellemetlen meglepetésben volt részük. Bocskaynak két kiváltságlevelét őrizték a zempléni egyházmegye levelesládájában: a papi özvegyek és árvák adómentességét, valamint az egyházszervezetet szabályozó okleveleket, — de mindkettő eltűnt.

Az 1629 évi újhelyi és vámosújfalui részrsinat (parcialis) elrendelte az oklevelek kutatását — és a papi özvegyek és árvák ügyében megállapította, hogy „sokan vannak idegen elmével és kemény szível ellenünk”. A papokat még nem merik bántalmazni, „*occulata fortassis pietate inhibente,*”³⁶ de haláluk után „*minden ellenünk készített nehézségeket familiánk ellen árviz módra kitöltik.* Minek okáért menél szemesbek azok az ártalomra, minékünk annál vigyázóbbaknak kell lennünk az oltalomra, serkentgettetvén az apostolnak ismert mondásától: *qui domui suae non providet, fidem abnegabit, ethnicoque deterior est.*”³⁷ Vigyáztak arra az mi nem régen az Úrban elnyugodott atyáink és az felsőbb magistratussal közölvén dolgokat, olyan protectionalist impetráltak familiánk, melynek akárhol is és akármikor is szabadon örvendezhetnénk, ha az sok adversariusok keresztül nem állának. Annak okáért, holott ők minden követ mozgatnak ellenünk, mi is el ne siketüljük az igazságot, hanem mozogjunk, ha szintén nem futhatunk is.” Élénk tanácskozásokba kezdett a két egyházmegye kiváló esperese, Miskolci Csulyak István és Sepsii Laczkó Mihály, — még a fejedelem jelenlétében is (valószínűleg Váradon) tárgyaltak erről, de néhány báró (főúr) ellene szegülvén, jobbnak tartották a kérdést levenni napirendről. Nem a fejedelem készséges jóakarátában kételkedtek, hanem abban,

³² Közölte *Salamon*: i. m. Történelmi Tár 1889. évf. 284. l.

³³ Protestáns Egyháztörténeti Adattár IX. K. 40. l.

³⁴ Erdélyi Történelmi Adatok III. k. 239. l. VII. pont.

³⁵ *Révész*: Figyelmező 1878. évf. 77. l. A megerősítő levél szövege a Liber regiusban maradt meg és Pokoly József szives közlése szerint 1609. jul. 16. kelt.

³⁶ Tudat alatti jámborság megakadályozza őket ebben.

³⁷ Aki családjáról nem gondoskodik, hitét megszegi, az rosszabb a pogánynál.

hogy nem tudják érvényre emelni a kiváltságot, — és midőn látják, hogy ellenségeik kiirtásukra törekednek, ezzel még csak jobban irritálnák őket és a kudarc szegényét nem kerülhetik el. Jobb időkre kívánták tehát halasztani az ügyet.³⁸

Csak így érthetjük meg azt, hogy a tiszáninnen és túli egyházkerületben sok olyan tünetet látunk, amely Bocskay privilegiumával ellenkezik. Ebből következik az a világi intézkedés, hogy papi pályára csak felszabadított (manumittált) léphet; ily alapon érthető az, hogy akiről kiderült, hogy csak a jobbágyi terhek elkerülése végett keveredett az egyházi rendbe, azt szegényszemre kizárják, mely intézkedést a tiszántúli reformátusok zsinata proprio motu is végrehajtott.³⁹ Még ez után is olvasunk panaszokat a földesúri önkény ellen. Csak többszöri fájó visszaélés kényszeríthette az 1686 évi tiszántúli zsinatot arra, hogy püspöke által Apafi Mihály fejedelem elé terjessze azt a panaszt, hogy a nemesek a lelkészek fiait üldözik, jobbágyvá akarják tenni,⁴⁰ pedig még akkor senki sem támasztott jogos kétséget Bethlen armalísának érvénye ellen. Kétségtelen, hogy a kegyes fejedelem a püspököt szívesen fogadta és a szükséges intézkedéseket megtette, mégis két évvel később a zsinat az önkénykedések megelőzésére szükségesnek tartotta elhatározni, hogy a papok fiaikat vagy tudományra, vagy mesterségre oktassák; — az utóbbiaknak szabad városokba kell letelepedni, hogy ne lehessen őket jobbágyi szolgálatokra erőszakolni.⁴¹ Ezekből az adatokból kétségtelenül megismerhetjük a tiszamelléki földesurak mentalitását és megértjük azt, hogy a fejedelmi privilegiumok ellenére a jobbágy származása papi özvegyek és árvák mentességének elvét Erdélyben és néhány tiszántúli vármegyén kívül nem fogadták el és bár a papok általában kívánták ezen elv diadalra juttatását az „idegen elméjű és kemény szívű emberek megakadályozták azt.” Még Bethlen Gábor jóindulatú pártfogása sem segíthetett rajtuk; épen Bethlen halálának évében mondanak le a zempléni és abaujvári tractus papjai papiroson régóta biztosított jogaik érvényesítéséről. Ilyen körülmények között, bátran mondhatjuk, igazán váratlanul jelent meg Bethlennek egy oly kiváltságlevele, mely az összes eddig megjelent kiváltságleveleknél jóval többet ad az *erdélyi és erdélyrészi papok gyermekeinek, mert nemcsak a földesúri hatalom alól veszi ki őket, hanem az ország valóságos, kétségtelen, igaz nemesi sorába emeli és nekik nemesi címert adományoz, hogy soha ezekbe se juthasson földesúrnak ellenük igényeit érvényesíteni, őket jobbágy sorba visszakeresztetni.*

Ez volt a nagy fejedelem utolsó nagy cselekedete; annál nagyobb, minél kevésbé volt arra előkészítve a talaj. Még Erdélyben is, ahol az ő szellemeközvetlenebbül hatott, ahol már oklevélben hirdette egy kis kegyes ferdítéssel, hogy a papok szabadsága „átszarmazik” még „deáktalan” fiaikra is; a szabadságjogok ilyen nagy jelentőségű, jövőre is kiható kiterjesztésére aligha számított valaki. Tömeges jobbágy-szabadítás, sőt épen nemesítés nemcsak elvi, hanem gazdasági kérdés is. Eltekintve a szűkkeblű rendi érdektől, az államnak is szüksége van adóra, melyet akkor csak polgárok és jobbágyok szolgáltathattak. Báthory Zsigmond és Gábor szerencsétlen uralma nemcsak a nemesek, hanem a polgárok és jobbágyok számát is megapasztotta. Egyaránt földesúri és állami érdeknek tekintették a jobbágyok számának szaporítását és Bethlen Gábor választása alkalmával arra is volt gondjuk, hogy a jobbágyok és polgárok nemesítésének jogát lehetőleg korlátozzák. Az új fejedelemnek ígéretet kellett tenni arra, hogy „derekas donatiót” — tehát nemes levelet is — nem ad ki a tanács hozzájárulása nélkül.⁴² Az előző fejedelmek mezővárosok, különösen Nagyenyed polgárai közül többet nemesi rangra emeltek. „Mivel a fejedelem és ország terhét” városi polgárok és jobbágyok viselik, a tömeges nemesítésekkel pedig épen a gazdagabb polgárok száma fogyott és a szegényebbek terhe szaporodott, arra kérték, hogy mezővárosokban *senkinek* se adományozzon nemességet,⁴³ a jobbágyokra nézve pedig megkivánták, hogy csak a földesúr hozzájárulásával, az általa manumittált jobbágyot nemesíthesse; sőt gazdasági okokból épen a harmincéves háború első évében felszólalt az erdélyi országgyűlés az ellen is, hogy jobbágyok katonák lehes-

³⁸ Révész : Figyelmező IX. K. 77, 78. l.

³⁹ Tóth Sámuel i. m. 83. l.

⁴⁰ I. m. 64. l.

⁴¹ U. o. 66. l.

⁴² E. O. E. VI. K. 359. l.

⁴³ I. m. 361. és 422. l.

senek, mert szolgálati idejük alatt ezek is adómentességet élvezvén, fogyott általuk az adózók száma.⁴⁴

Bethlen Gábor alkotmányosan uralkodott. Még ha ellenkező véleménye volt is, míg az ország többségét véleményének meg nem nyerte, új törvény hozatalára nem birta, tiszteletben tartotta a neki nem tetsző törvényeket is. Az országgyűlések állásfoglalásaiból magyarázható, hogy habár neki nagyfokú szociális érzéke volt, habár az érdemeket mindenkiben tisztelni tudta és készséggel jutalmazta és habár hadakozásai alatt bőséges alkalom nyílt arra, hogy nem nemesek is érdemeket szerezzenek és a nemességadományozás újabb ösztönt adott volna érdemes szolgálatokra; ő *aránylag kevesebb nemeslevelet adott ki, mint elődei*. Ebből magyarázható az is, hogy míg Bocskay István és Báthory Gábor érdemes katonák tömeges nemesítésére bőséges példát adtak, tőle csak két tömeges nemesítő levelet ismerünk.⁴⁵

Csak ilyen előzmények után érthetjük és méltányolhatjuk kellőképpen Bethlen Gábor azon elhatározásának jelentőségét, hogy a jelen és leendő erdélyi és erdélyrészi papok mindkét nembeli utódainak nemességét adományozott.

Magatartásában, cselekedeteiben sok volt, amit több kortársa nem értett meg, hibáztatott, sőt a miért gyűlölték is. Ez az intézkedése is kétségtelenül sok nemes úrból haragot, sőt gyűlöletet váltott ki még a szoros értelemben vett Erdélyben is. Ha a székely székek ellenállottak s fejedelmi kiváltság levelét megsemmisítő indorzációval merték elélteleníteni, midőn a háromszéki református és unitárius papok részére jóval kisebb jelentőségű privilégiumát kiadta; mennyivel általánosabb és keservebb visszatetszést kelthetett ez a nagy tömegű, a jövőre is automatikusan kiható nemesítése még Erdélyben is!? De 1614-ben a három szék közgyűlése nem ismerve a fejedelem erélyét, megkockázhatta az ellenállást, 1629-ben azonban nem akadhatott olyan erdélyi szék és vármegye, mely ellene mert szegülni a fejedelem olyan intézkedésének, melyet a tanács hozzájárulásával adott ki! Már pedig az armalis szövegében hivatkozik a tanács hozzájárulására, beleegyezésére is.⁴⁶

Az előzményekből megállapíthatjuk, hogy az armalis kiadása még Erdélyben is váratlan, meglepő esemény volt, a „Részekben“ meg éppen az, mert ott három vármegye kivételével még Bocskay kiváltságlevelét sem lehetett kihirdettetni. Vajjon gondolt-e a fejedelem arra, hogy az armalis érvényesülése nehézségekbe ütközik?

Ezt az előzmények ismerete alapján kétségtelennek kell tartanunk. Hiszen látuk, hogy panaszok is érkeztek hozzá, sőt jelenlétében is tárgyaltak a Bocskay privilégiumának érvényesítéséről a papok és főurak képviselői! Tudjuk ugyan, hogy Bethlen mindig nagyrabecsülte a tudósokat és papokat; ha csak tőle függött volna az armalis kiadása, kiadta volna ő azt régebben is! Fel kell tennünk a kérdést arra, hogy miért adta ki a tiszántúli és inneni főurak ellen az armalist; miért volt kész összetűzni a főurakkal a prédikátorok kedvéért és végül, hogy miért határozta el magát erre épen 1629-ben?

A tiszántúli egyházkerület jegyzőkönyvének tanúsága szerint az armalist *Keresszegi Herman István* zilahi pap, esperes eszközölte ki.⁴⁶ Ezt megerősíti az a tény, hogy Keresszegi az armalis egy másodlati, az eredetivel egyenlő értékű példányát azonnal megkapta a fejedelmi kancelláriától és késelem nélkül kihirdettette — még pedig ellenmodás nélkül! — Kraszna, Bihar és Középszolnok vármegyékben⁴⁷ és bemutatta a tiszántúli ref. egyházkerületnek 1629. november 25-én Szatmárnémetiben tartott közzsínatán is. Valószínűleg ezért az érdemeért választotta meg őt ugyan ezen zsinat a kerület superintendensévé.

Keresszegi István kétségtelenül igen derék, érdemes prédikátor volt; nem akarom kétségbe vonni az egyházkerületi jegyzőkönyv tanúságát abban az értelemben, hogy az armalis kiadásának eszméje tőle származhatott, de ki kell jelentenem, hogy az eszme elfogadására az ő meggyőző szaván kívül más okok is hatottak, sőt ugyanazon okok hívták életre magát az eszmét is.

Útmutatást ad ezen ok megtalálására a zsinat azon határozata, hogy az armalist *hirdettessék ki a magyarországi vármegyéken is!*

⁴⁴ Í. m. VII. K. 516. l.

⁴⁵ Az erdélyi fejedelmek armalisainak regesztáit kiadta *Sándor Imre* Cimerlevelek címen. A itt közölt két tömeges nemesítő levél is aránylag kevés katonának szól.

⁴⁶ Tóth Sámuel i. m. 26. l.

⁴⁷ A kihirdetési záradékot közölte *Salamon* i. m. 30. l.

Magyarországi vármegyék alatt azt a 7 vármegyét értik, amelyeket a magyar király a nikolsburgi békében *életfogytiglan* Bethlen Gábornak engedett át.

Tudjuk, hogy Bethlennek végcélja az volt, hogy az erdélyi fejedelemségből fejlessze a nemzeti királyságot. A látszólag keresett ürügyek alatt megújuló háború ezt a célt szolgálták és élete végén messzi elágazó diplomáciai és hadi előkészületekkel alapozta meg a döntő hadjáratot. Mint gyakorlati ember a nagy cél mellett kisebb, könnyebben elérhető célokat sem hanyagolt el, melyek alkalmasak voltak arra, hogy a háboru elmaradása, vagy korai halála esetén a nagy cél elérését utódai számára megkönnyítsék.

Íly átmeneti eszköznek tekintette a 7 vármegyének állandó Erdélyhez csatolását. Mikor egyfelől betegségével nem törődve szívós kitartással készítette elő a döntő hadjáratot, portai tárgyalásaiba bekapcsolta azt a kívánságát is, hogy a szultán járuljon hozzá, hogy a 7 vármegyét a „részek” mintájára csatolják állandóan az erdélyi fejedelemséghez és őt ebben a törekvésében támogassa.

Természetesen ugyanakkor, mikor a diplomácia szálait fiatalos optimizmussal és nagy találékonysággal szövögette, nem feledkezett meg a nagy háború lelki előkészítéséről itthon sem. Miként diplomáciájában itthon is összekötötte a háború előkészítését a 7 vármegye állandó megszervezésével. A hangulat, vagy mai szóval élve a közvélemény irányítására — miként korábban is — a protestán papokat használta fel elsősorban.

A tiszántúli reformátusok 1629 június hó 17-től igen népies közzsínatot tartottak, melynek már meghívója is szokatlanul harcias volt.⁴⁸ A zsinaton más egyházkerületekből is tekintélyes papok jelentek meg; többek között feltűnt a harcias Alvinczi Péter kassai prédikátor, fejedelmi tanácsos, aki Bethlenre neheztelt, amióta a pozsonyi békében a hadi helyzethez képest nagy engedményeket tett. Megjelenése szoros összefüggésben volt a készülő nagy háborúval.

A zsinat után a legkiválóbb prédikátorok, — közöttük Alvinczi és Keresszegi — kihallgatáson jelentek meg a fejedelelemnél. Örök titok marad, hogy miről tanácskoztak, de nem nehéz kitalálni, hogy főképen a készülő háborúról és a 7 vármegye Erdélyhez kapcsolásáról volt szó. Az utóbbi különösen érdekelte a prédikátorokat, mert reájuk nézve nem volt közömbös, hogy a kiváló protestáns fejedelem uralmát halála utáni türelmetlen magyar király uralmával cseréljék fel. A hét vármegyének az erdélyi fejedelemséghez kapcsolása ebben az időben a háború előkészítésében annyira előtérbe lépett, hogy a háborus készülődés a 7 vármegye békés megszervezésének eszköze gyanánt tűnhet fel, de még valószínűbb, hogy Bethlen a 7 vármegye állásfoglalását akarta a diplomáciailag már előkészített háború jogcímének felhasználni.

A nagy fejedelem jól tudta azt, hogy őt a magyar főurak nem szeretik, mert szigorúbban reákenyszerítette őket a közérdek szolgálatára, mint a magyar király; azt is tudta azonban és meg is írta, hogy a nép borzadályal gondol arra, hogy ismét a magyar király uralma alá kerül. Számított arra, hogy a prédikátorok könnyen megnyerik a köznemeseket és a népet, ha szükséges, egy újabb háborúra is, azonban a főurak tervei ellen foglaltak állást, pedig erkölcsi szempontból szükséges volt a 7 vármegye lehető egyhangú megnyilatkozására. Úgy gondolta, hogy a főurakra igen nagy hatással lenne a leghatalmasabb főúr, Rákóczi György megnyerése. Az értekezlet után el is küldte hozzá Alvinczi Pétert, azonban Rákóczit „a rossz és káros dologra” a kiváló prédikátor sem tudta megnyerni, sőt a terv elárulásával indiszkreciót is követett el.⁴⁹ Bethlen 1629, szeptember 20-án megint sürgősen magához rendelte Alvinczit és a hét vármegye ügyében az urakat Nagyváradra értekezletre hívta.⁵⁰ Az uraknak azonban az volt a véleménye, hogy a békét híven végre kell hajtani, a hét vármegye Erdélyhez csatolásával nem szabad egy újabb háború veszedelmét az országra, főképen saját birtokaikra zúdítani.

Bethlen nem nyugodott meg az urak véleményében; a nemzet javáért, a magyarság közös érdekeiért, a jövődő nagy nemzeti célért ragaszkodott felfogásához.

⁴⁸ A meghívó Huszton, 1629 május 16-án kelt. Részleteket közölt belőle *Bod Péter* i. m. és *Tóth Sámuel* i. m. 23. l.

⁴⁹ *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei 466 és köv. l.

⁵⁰ Sárospataki füzetek IV, k. 552. l.

Azoknak is el kell ismerni állásfoglalásának önzetlenségét, akik minden cselekedete és célja rugójának az önzést és a hatalomvágyat tekintik, mert hiszen a hét vármegye úgy is őt illette haláláig. Terve érdekében élete végén kész volt nyíltan is összetűzni a magyar főurakkal, akiknek önzését, kishitűségét már bőven volt alkalma megismerni. Egész életében a köznemesekre, a népre támaszkodott és utolsó akcióját is rájuk alapozta tehát. Midőn a nép széles rétegeinek megnyeréséről tanácskoztak, a zsinat és a nagyváradi értekezlet közötti időben vethette fel Keresszegi a papok utódainak nemesi rangra emelését, mely által a fejedelem a népre nagy befolyást gyakoroló papokat maga mellé sorakoztathatja.

Kétségtelen, hogy a papok utódainak nemesi rangra emelését ellenséges érzülettel fogadták a főurak, mert hiszen a nagybefolyású, gazdag urak akadályozták meg Magyarországon eddig is, hogy Bocskay kisebb értékű kiváltságlevelét kihirdethessék és elfogadják, még Thurzó nádor, Báthory és Bethlen Gábor fejedelmek megerősítése után is! Az armalis eszméje nyílt hadüzenet tehát a főurak ellen és újabb, elszakíthatatlan szálakkal fűzi az egyházi rendet és a vezetése alatt álló tömegeket a nagy fejedelemhez. Az egyházi rend evidens érdeke lett, hogy a hét vármegyét Erdélyhez csatolják; ha ez sikerül, a fejedelmi hatalom érvényt fog szerezni a földesurak ellen is az armalishoz, ha pedig nem sikerül, a nagy fejedelem halála után nem lesz, aki a papok árvaínak és özvegyeinek könnyeit letörölje.

A nagyjelentőségű armalis tehát hadüzenet volt, de annak, kire a hadvezetés várt, a magyar főuraknál és a német császárnál nagyobb ellensége támadt. A halál már háta mögött leleselkedett a váradi értekezleten és kísérté haza, hogy egy óvatlan pillanatban elragadja.

Sok nagy terv szállt sírba vele, sok alkotásának nem akadt folytatója; de élete utolsó nagy, merész kulturális alkotása, a papok gyermekei részére kiadott armalisa évszázadokon túlélte őt és a magyar kultúra áldásaként érvényesült a halás Erdélyben és kapcsolt részeiben. Az a ténymegállapításunk, hogy az armalis politikai eszközült is szolgált, nem von le semmit annak mérhetetlen művelődéstörténeti jelentőségéből, sem Bethlen érdemeiből, mert ez különben is szervesen beleilleszkedik az ő életelvéibe; abból a komoly nagybecsülésből is fakadt, mellyel a papok munkáját, hivatását, egész életében értékelte.

Miután megismertük az armalis keletkezésének körülményeit, elérkezett az ideje annak, hogy olvasóimnak annak szövegét is bemutassam.

Bevezetésül meg kell jegyezmem, hogy a kiváló fontosságú oklevelet átírta és megerősítette I. és II. Rákóczi György, Apafi Mihály és Mária Terézia; többen közölték,⁵¹ sőt magyar fordításban is megjelent. Mégis szükségesnek tartom, hogy magyar fordítását dr. Zsinka Ferenc után (némi módosítással) itt közöljem, mert az eddigi kiadások kevés olvasónak állanak rendelkezésére és azt hiszem, hogy olvasóim szívesen veszik, ha az erdélyi egyházi rend legkiválóbb kiváltságlevelével együtt ezt is megismerhetik, annál is inkább mert az armalis értékelését sem kísérhetik figyelemmel szövegének pontos ismerete nélkül.

Mi Gábor. Isten kegyelméből a Római Szent Birodalom és Erdély fejedelme, Magyarország részeinek ura, a székelyek ispánja, Oppeln és Ratibor hercege stb. A fejedelmek magasztos méltóságával jár, hogy egyéb dolgaik végzése mellett különös gondot fordítsanak és törekvésüket mentől buzgóbban arra irányozzák, hogy alattvalóiknak helyzetét és állapotát szem előtt tartva, mindegyiket megérdemelt munkája szerint magasabb tisztségre és az előmenetelnek szerencsésebb fokára segítsék. sőt hogy a becsületet nyújtó elismerésnek nagyobb hírére emeljék. Ugyanis annál nagyobb a fejedelmek méltósága, minél tekintélyesebb emberek fejének tartatnak. Azért mivel mindjárt szerencsés felavatásunk és uralkodásunk kezdete óta mitsem óhajtottunk inkább, mint azt, hogy mindenek előtt az Isten íránt való szeretetünket minden dolgunkban megbizonyíthassuk, Istennek egyházait minden módon terebélyesíthessük, azzal Isten dicsőségét terjeszthessük és a késő utókorra átörökíthessük; nagyon helyesnek, az igazsággal és méltányossággal teljesen megegyezőnek tartjuk, hogy azokat is, akik a valóság ügyének élnek, és mintegy szövétnekekkel vezérlik a embereket az üdvösségre és örök életre, minden tisztességgel és jutalmazással halmozzuk. Amint, hogy most is épen ezt akarjuk tanusítani azzal,

⁵¹ Két egyenlő értékű másodlatának szövegét ismerjük, de valószínű, hogy egyszerre több példányban is kiadták, hogy a vármegyékben és székeken könnyebben kihirdethessék. Latin szövegét közölte *Bod Péter* i. m. II. K. 240. l. *Salamon* i. m. 28. l. és a Sárospataki füzetek VIII. k. 723-733. l. Újabbán egyik eredeti után hü képmással és magyar fordítással közölte dr. *Zsinka Ferenc* a Lukinich Imre által szerkesztett nagyenyedi albumban.

hogy Erdélyországunk s a hozzákapcsolt magyarországi részek ígéhírdetőinek, vagyis lelkészeinek egyenként és összesen — fiaikat és lányait s ezeknek mindkét nembeli összes örököszeit és utódait megékesítjük, hogy tudniillik nemcsak maguk, hanem összes utódaik is élvezzék az említett egyházi szolgák érdemességének és munkásságának gyümölcsét. Számos, hű tanácsosunknak igen értékes és bizalmat érdemlő előterjesztésére és közbenjárására tehát a fent nevezett Erdélyországunk s a hozzákapcsolt magyarországi részekbeli ígéhírdetőknek, vagyis lelkészeknek összes fiait és leányait, mindegyiket külön-külön és összevéve, mint amúgy sem képes szülőktől származókat, fejedelmi hatalmunk teljességéből s különös kegyelméből felszabadítani s őket Erdélyországunk s a hozzá kapcsolt magyarországi részek valóságos, született és kétségtelen nemeseinek sorába bevenni, bekebelezni, besorolni és beiktatni jónak láttuk. Elhatározva és biztos belátással megfontolt szándékkal megengedve, hogy a fent nevezett Erdélyországunk — és a hozzákapcsolt magyarországi részekbeli ígéhírdetőknek, vagyis lelkészeknek egyenként és összevéve valamennyiüknek fiai és lányai s mind ezeknek mindkét nembeli örököszeit és utódait, most és a jövőben mindazokat a kedvezményeket, tisztességeiket, kiváltságokat, szabadságokat és mentességeket örök időkre bírva úgy használhassák és élvezhessék, amilyeket és ahogyan Erdélyországi s a hozzá kapcsolt magyarországi részekbeli többi valóságos, született és kétségtelen nemeseik jog és ősi szokás szerint a múltban és jelenben használták és élveztek. Hozzájuk való hajlandóságunknak, kegyelmünknek és fejedelmi nagylelkűségünknek bizonyítékául és valóságos és kétségtelen nemességük jeléül ezen alábbi címet, vagyis nemesi jelvényt a fent nevezett ígéhírdetők, vagyis lelkészek fiainak és leányainak, azok mindkét nembeli összes örököszeit és utódainak, kegyesen adni és adományozni jónak láttuk.

T. i. : Egyenesen álló kék színű katonai pajzsot, melynek mezéjén, vagyis udvarán gomolygó felhőkből kiemelkedő fél oroszlán baljával az oltárról a bibliát veszi el, jobbában pedig kardot nyújt az első lábai felé leszálló angyal, akinek bal oldalán arannyal felírva ezek a szavak olvashatók: ARTE ET MARTE DIMICANDUM (tudományal és fegyverrel kell küzdeni). A pajzsos levő katonai sisakot különféle gyöngyökkel és értékes kövekkel ékesített királyi korona fedi. A sisak ormáról a pajzs mindkét szélén szépen lefutó szalagok vagyis foszlányok azt csinosan körülfogják és díszítik, amiképen mindezek levelünk elején, vagyis homlokzatán, a képrő kezével és művészetével a saját színükkel helyesen és szabályosan lefestve szemlélhetők.

Beleegyezvén, biztos belátással és megfontolt szándékkal megengedvén, hogy ők mostantól fogva a jövőben minden időben ezt a címet, vagyis nemesi jelvényt használják. Erdélyországunk és a hozzákapcsolt magyarországi részek más nemesi módjára, ugyanazon jogok, kiváltságok, engedélyek, szabadságok és mentességek alatt éljenek, mint amelyeket Erdélyországunknak és a hozzákapcsolt magyarországi részeknek többi valóságos született és kétségtelen nemesi természeti jogon vagy szokásuk szerint eddigéllel jogosan használtak és élveztek használhassanak mindenütt: csatákban, harcokban, lindszatöréseken, lovagi tornákon, bajvívásokon, bárviadalokon és minden egyéb nemesi és katonai gyakorlatokon, úgyszintén pecséteken, takarókon, kárpitokon, gyűrűkön, zászlókon, pajzsokon, sátrakon, házakon, általában pedig bárminemű tárgyakon és szerelvényeken, a valóságos és tiszta nemesség címén, amelynek megkülönböztető jeleivel, hogy őket s mindkét nembeli összes örököszeit és utódaikat mindenki, bármilyen rangú és méltóságú legyen is, nevezze, cimezze, illesse és becsülje — akarjuk, valamint azt maguk, úgy minket nembeli összes örököszeit és utódaik is, jogosan használhassák, viselhessék, bírassák és élvezhessék. Ezen dolognak emlékezetére és örök érvényére a jövőendő ígéhírdetők, azaz lelkészek említett összes fiainak és leányainak, azok mindkét nembeli örököszeit és utódainak, jelen függő és hiteles pecsétünk erejével megerősített levelünket kegyesen engedélyeztük és kiadtuk. Kelt Gyulafehérvár városunkban, július hó 13. napján az Urnak 1629 esztendejében Gábor s. k., Kovácsóczy István kancellár s. k.

Ezen oklevél értékelésével kénytelen vagyok Szekfű Gyulának egy felületes, teljesen alaptalan megállapítását helyre igazítani. Ő Bethlen nemesleveléről szóról szóra így ír: „A kálvinista egyház szolgálói iránti tiszteletének pedig egyetemlegesen is kifejezést adott, amikor armalisa levelben egyszersmindenkorra megnemesítette Erdélyországnak minden, Isten ígéje hirdetőjét, avagy szolgáját fiaikkal és leányaikkal együtt. Most késő utódoknak haszontalan, de egyúttal történet ellenes is volna felvetnünk a kérdést, miért nem terjeszté ki e mély szociális érzékét is tanúsító privilegiumot a lutheránus és unitárius lelkészekre is, — az, aki előadásunk fordulatait figyelmére méltatta, tudni fogja, hogy másként Bethlen nem is tehetett: akkor nem volt sem tolerancia, sem egyetemes protestáns szolidaritás és Bethlen Gábor is, mint protestáns, kálvinista volt.”⁵²

Hátulról kezdve a dolgot, az egész hangzatos mondatban csak annyi igaz, hogy Bethlen Gábor kálvinista volt; de nem felel meg a valóságnak, hogy

1.) ez az oklevél a papokat nemesi rangra emeli. „*Történetellenes*“ ez a tévedés, nemcsak azért mert az oklevélben erről szó sincs, hanem azért is, mert minden történetkedvelő előtt ismeretes dolog, hogy a bevett vallásfelekezetek papjai *állásukból kifolyólag* nemesi jogokat élveztek és így külön nemesítésükre szükség nem volt. Ezért az oklevél csak a jelenlegi és jövőendő papoknak *mindkét nembeli utódait* emeli nemesi rangra.

2.) Tévedés az, hogy ez a kiváltság csak *a református papok* gyermekeit illeti meg, erre az *állításra az oklevél nem nyújt semminemű alapot*, mert abban a református szó elő sem fordul. Ez megint u. n. szellemtörténeti spekulációból származó üres buborék. A nagy kiváltságot a kiváló fejedelem az *összes erdélyi és erdélyrészi* jelen és leendő papok gyermekeinek adományozván, ez alatt akkor literatus ember csak az Erdélyben recipiált felekezetek összes papjait érthette, — és így értelmezheti ma is mindenki, aki Erdély régi közviszonyait némileg ismeri.

Alkotmányosan uralkodó fejedelem derekasabb adománylevelet nem adhatott ki a tanács tudta és beleegyezése nélkül és erre választási feltételben is kötelezték Bethlen Gábort; a tanács a három nemzet és négy recepta religio képviselőiből állott. A kétszeres (faji és vallási) unió alapuló Erdélyben az egyesek érdemeit is *felekezeti különbség nélkül* kellett mérlegelni és jutalmazni és épen lehetetlenség volt egyetlen felekezetet vagy nemzetet a többivel szemben, sőt azok rovására kiváltságolni, mert ahhoz a tanács összetételénél fogva sem járult volna hozzá. Erdélyben csak az egyenlő bánásmód, az egyenlő osztó igazság elve alapján lehetett nyugodtan élni és egy fejedelemnek alkotmányos uralkodni. Ebből érthetjük meg azt, hogy 1605-ben az erdélyi református papok zsinata nemcsak a református, hanem az összes papok özvegyeinek és árváinak kért és kapott kiváltságlevelet, innen van az, hogy a háromszéki református és unitárius papok kiváltságlevelének áldásait kiterjesztették az összes székelyföldi papok, tehát a római kath papok özvegyeire és árváira is.

Nem volna szabad a szellemtörténeti irányt azzal diszkreditálni, mintha az a parancsoló tények figyelmen kívül hagyását, sőt források önkényes megváltoztatását kívánná.

Épen szellemtörténeti szempontból lenne fontos rámutatni arra, hogy Erdélyben akkor, midőn másutt vallási harcok dühöngtek, vagy legalább is a türelmetlenség szelleme uralkodott, a reformátusok püspöke a bevett felekezetek papjaival kér egyenlő kiváltságot, hogy a háromszéki reformátusok és unitáriusok coetusa nemcsak testvéri szeretetben élt együtt, hanem a békét és egyetértést dicsőítette; épen szellemtörténeti szempontból nem volna szabad elhallgatni azt, hogy az nem is lehetett másként, mert az erdélyi bevett felekezetek országgyűléseken esküvel megerősített uniója sem tűrte, hogy egyik felekezet olyan kívánjon, mely az egyenlőség elvét és más felekezetek érzékenységét sérthette, „Esküszöm az élő Istenre, ki Atya, Fiu és Szentlélek, teljes Szentháromság egy igaz Isten, hogy az négy recepta religióknak ez hazában való megtartására igekezem teljes tehetséggemmel és soha annak oppressiójával a magam religióját promoteálni nem akarom, sem azoknak oppressiójokra való dolgokban soha sem titkon, sem nyilván nem cselekszem, senki személye ellen hitiért, vallásáért gyölölködést, ellenkezést nem viselek“ e szavakkal kezdődik az egyházi unio esküszövege.⁵³

Ennek az eskünek ismerete és annak a ténynek, hogy ez erdélyi állam nemcsak a három nemzet, hanem a négy recepta religio unióján is alapult, komoly mérlegelése nélkül az erdélyi fejedelemség történetétől egy szót sem volna szabad leírni.

Visszatarthatta volna a kiváló író attól, hogy Bethlen armalisát a kálvinista szóval megbővítsa annak meggondolása is, hogy Erdélyben az armalisokat az országgyűlésnek is bemutatták és ezen kívül bemutatták, kihirdették az érdekelt vármegyék és székek közgyűlésein is, és ha ellenmondó nem jelentkezett vezették be az armalis tulajdonosát az igazi és kétségtelen nemesek sorába. Egy ilyen egyetemes érvényű armalis bemutatása után tehát a vármegyeyi jegyző nem tehetett mást, mint azt, hogy a négy bevett felekezet összes családos papjainak törvényes gyermekeit beírta a nemesek katalógusába. Egészen bizonyos, hogy azok a derék, írástudó s talán épen nem is kálvinista vallású jegyzők nem toldották meg önhatalmulag az armalist a többi egyház sérelmére a kálvinista szóval.

⁵³ Kiadta *Bod Péter* i, m, II. K. 346. I. és *Approbatæ constitutiones Pars III, Tit. I. a. I.*

Volt azonban Erdélyben egy nemzet, mely demokratikus felfogásából és nemes uraival tett kellemetlen tapasztalataiból kifolyólag elvben elzárkózott a nemességre való aspirálástól, mert ebben látta faja konzerválásának egyik feltételét is. Jogaihoz kiváltságaihoz szívósan ragaszkodott, de annál többet nem is kívánt. Nincs adatunk arra, hogy a szász papok gyermekei éltek volna ezen kiváltságlevéllal, de nem azért mintha az őket nem illette volna meg, hanem azért, mert nem akartak kiszakadni a nemzeti közösségből. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az armális épen úgy megillette volna őket, mint a hogy megillette a Bocskay privilégiuma.⁵⁴

Hogy az unitárius papok gyermekeit megillette Bethlen armalisa alapján a nemesség, azt nemcsak logikai alapon állítom, hanem bizonyítani is tudom.

Olvasóim figyelmét visszaterelem a háromszéki református és unitárius székely papok özvegyei és gyermekei részére kiadott oklevélre. A felületes kritikus előtt természetesen látszik az a következtetés, hogy Bethlen armalisa feleslegessé tette azt azzal többé nem is gondoltak, de épen ellenkezőleg van a dolog. A székely papok privilégiuma bizonyos vonatkozásban kevesebbet; másban meg többet nyújt, mint az armális. Kevesebbet, mert nem adja meg nekik a született nemesk minden jogát és méltóságát, de viszont felmenti őket a nemesk legeminensebb kötelessége és terhe: a hadkötelezettség alól. Nem azért voltak székelyek a székely papok, hogy ezt észre ne vegyék. Nemességet hadkötelezettség nélkül, abszolút értékű tehermentes kiváltságot nyújtott volna utódaiknak együtt a privilegialis levél és armális. Ezért kísérletet tettek arra, hogy az armális adta jogokon kívül említett privilégiumukat is megtarthassák. Az anekdotából is jól ismert jámbor képpel I. Rákóczi György fejedelem elé járultak és az 1614. évi privilégiumnak megerősítését kérték. Ezt joggal teheték, mert feljogosította erre őket az egyházi unio egyik pontja is. Ámde a fejedelem észrevette a csalafintaságot és a megerősítéshez a következő záradékot fűzte. „Quod haeredes et posteritates pastorum ac rectorum vestigia parentum in ministerio non secuti *more aliorum nobitium* bonis equis armisque optime instructi fidelem patriae ac nobis, successoribusque nostris universis operam navare debeant, sintque adstricti.”⁵⁵

Tehát a papok gyermekei közül azok, akik nem követik atyjuk példáját a szolgálatban, azaz nem lesznek papok, vagy tanítók, *a többi nemesk szokása szerint kötelesek a hazának és fejedelemnek jó lovakkal és fegyverekkel felszerelve hűségesen szolgálni*, mert a hadiszolgálat alól világi nemes embert felmenteni nem lehet.

Mint hogy a privilégium a háromszéki református és unitárius papok gyermekeinek szól és Rákóczi megerősítése az ő nemesi jogukat és kötelességüket (Bethlen armalisa alapján) megállapítja, ebből kétségtelen, hogy Bethlen armalísát úgy kell vennünk a mint van: *nemesi rangra emelte az a bevett felekezetek papjainak mindkét nembeli utódait*.

A r. kath. székely papok gyermekeinek nemességét illetőleg nincsen közvetlen adatunk, de abból a tényből, hogy a háromszéki református és unitárius papok privilégiumának áldásait ők is élvezték, következtethetjük, hogy a helyi és vallási korlátozás nélkül kiadott, általános érvényű armalísnak is birtokába léptek.

Miután a tényeket kritikailag tisztáztuk, azután következik azoknak érékelése, ha úgy tetszik szellemtörténeti szempontból is.

Az armalísban csodálatosképen épen azt találjuk meg alapos tanulmányozás után, amit Szekfü Gyula felületesen megtagadott: a toleranciát! Ime Erdély kiválóan hitbuzgó, vallásos fejedelme és Erdély vallásos népe a racionalismus kora előtt is tü-

⁵⁴ Kérdésünk szempontjából nem tartom szükségesnek a szászok erre vonatkozó régi határozatait ismertetni. A XVII. század elején a Nationaluniversität erre vonatkozó határozatairól *Fr. Teutsch*: Kirche und Schule der Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart c. munkájában 92 l. a következőket írja: „Alle Beschlüsse aber sind getragen von dem Bürgerstolz, der sich nicht „dem Adel insinuiere“ dürfte, quia virres nobilitat hominem“ „und Freiheit macht den Menschen edel“ und „weil nicht schönere Freiheiten allhier sein können, als die Freiheiten der Sachsen und die Sachsen wegen derselben rechte Edelleut sind, wenn sie die Edelschaft recht gebrauchen“. Teutsch közleményének kiegészítéséül meg kell jegyezni, hogy az említett határozatot az 1613. évi segesvári nemzetgyűlés hozta, de ez az elv már jóval korábban kifejlődött és ahhoz oly szigorúan ragaszkodtak, hogy mikor Apafi Mihály Simonius Jánost nemesi rangra emelte, az ellen a szász nemzet tiltakozott és Apafi elfogadta a tiltakozást. *Schlözer*: Statsanzeigen 64. füzet 491. l. Ebből világosan megérthető, hogy a szász papok gyermekei miért nem vehették igénybe a Bethlen armalisa által nyújtott nemességet.

⁵⁵ *Bod Péter* i. m. II. K. 238. l.

relmes tudott lenni. Ha Bethlen Gáborról semmi mást nem tudnánk, a háromszéki székely papok részére kiadott kiváltságlevele és szóban forgó armalisa elégséges lenne arra, hogy nevét a magyar, sőt az európai kultúra legkiválóbb hősei között emlegessük. A két oklevél bevezetése a tudós emberek megbecsülését, a papok és tanítók kiváló érdemeinek elismerését és illő jutalmazásának szükségét hirdeti. Hirdeti azt az elvet, hogy a tudomány, a szellemi munka is épen úgy nemesít, mint a hadi érdem, és a harcias magyar nemzet körében *intézményszerűleg örök időkre* útat nyitott nemesi rangra emelésére!

Nem ismerjük ebből az időből a tudomány, a lelkeszi és tanítói munka felmagasztalásának hasonló példáját egyetlen kulturális nemzet történetében sem, a minthogy a türelmességnek is Bethlen volt saját korában a legkiválóbb képviselője.

De az armalisanak van még egy kiválóan fontos, kulturális következménye: ez háritotta el az utolsó akadályát is annak, hogy az *egyházi rend családi élete kitermelhesse a nemességet, a privilégizált nemzet sorába emelkedő művelt középosztályt*, A papok gyermekei általában jobb nevelésben részesültek, mint a nemes ifjak szoktak, azok utódai is megbecsülték a műveltséget, mely családjukat megszabadította a szolgaság jármából. Bethlen armalisa előtt azonban a jobbágy származású papok gyermekei előtt csak két lehetőség volt: az egyház szolgálatában maradni vagy a jobbágyországba visszasülyedni. Bethlen armalisa lehetővé tette, hogy hajlamaiknak megfelelően szabadon érvényesíthessék tehetségüket. Erdély közléte szempontjából nagy jelentőségű volt ez akkor, mikor a nemesek általában megvetették a tudományokat és csak kivételesen részesítették gyermekeiket iskolai nevelésben.

Bethlen armalisa vetette meg tehát a művelt nemesi középosztály alapjait Erdélyben és kapcsolt részeiben, ez adta meg alapszínét Erdély jellegzetes kulturális életének.

A nem létező türelmetlenség és az armalisan elő nem forduló kálvinista szó helyett ezt kellett volna meglátnia, méltányolnia Szekfü Gyulának szellemtörténeti alapon, annál is inkább, mert ha van valami történelmünkben, amire méltán büszkék lehetünk, ha van valami, amiben más népeket megelőztünk, vagy felülmultunk, arról az egyetemes történelem hogyan vehet tudomást, ha épen a mi u. n. nemzeti történetírásunk ferdítéseivel homályba burkolja!

A székely papok privilegiuma és az összes papok armalisa nemcsak egyetemes történelmi szempontból jöhet szóba, hanem örök intő példa gyanánt lebeghet előttünk, mert ki vonhatja kétségbe azt, hogy az egyházi szolgák és tudós emberek megbecsülésének, a türelem és megértés példájának kellő méltatása ma sem multa idejét? Bizony ma is igaz amit a háromszéki reformátusok és unitárusok coetusa hirdetett 1614-ben: *Az egyességet, az egyetértést minden ép elméjű és jámbor ember nem csak dicséri, hanem magasztalja is.*"

Ezzel végére is jutottam a komplikált kérdés ismertetésének. Végezetül még csak a kuszált szálak világos összefoglalását kísértem meg.

Láttuk, hogy az az elv, mely szerint az egyházi renchez tartozó személyek állásukból kifolyólag nemesi kiváltságot élveznek, a protestánsokat illetőleg Erdélyben kezdettől, Magyarországon pedig Bocskay korától kezdve elfogadtatott.

Vita tárgyát képezte az, hogy a papot megilleti-e a nemesi jog *vacantia* idején. Ez a kérdés az erdélyi fejedelmek pártfogásával a papok javára oldódott meg. Akit pappá szenteltek, addig maradt a nemesi jogok élvezetében, amíg bírói ítélettel állásától meg nem fosztották.

A nemesi kiváltság élvezete a közlött nemesség elve alapján megillette az egyházi renchez tartozó személyek jobbágy származású feleségeit is. É jognak élvezetében maradtak, elvben özvegyiségük ideje alatt is, míg meghalt férjük nevét viselték. Ugyanezt a jogot élvezték addig, míg önálló családot nem alapítottak, az árváik is. Attól kezdve csak abban az esetben maradtak a nemesi jog élvezetében, ha egyházi pályára léptek, vagy olyan tisztséget nyertek, mellyel a nemesi jogok élvezete össze volt kötve (pld. kamarai tisztek). Az özvegyek és árvák jogait azonban önző, dúrva földesurak gyakran megsértették.

Sok szerencsétlen papi özvegy és árva példája és az utódok sorsának biztosítására irányuló természetes gond arra készítette a református papokat, még pedig külön-külön a tiszamellékieket és erdélyieket, hogy a győzedelmes Bocskay Istvántól, az első református fejedelemtől a papi özvegyek és árvák adó és úri szolgálatmentességét kívánják, még pedig *felekezeti különbség nélkül*. Bocskay két egyező tartal-

mú kiváltságlevél kiadásával tett eleget a kívánságnak, a tiszamelléki oklevélről még azt is feljegyezték, hogy saját kezével írta, — és mégis csak az erdélyi kiváltság emelkedett érvényre, a tiszamellékít a szűkkeblű földesuri önkény három vármegye kivételével elgáncsolta.

Erdélyben és hozzákapcsolt részeiben Bethlen Gábor tovább fejlesztette Bocskay hagyatékát, külön értékes kiváltság és védlevelet adott a háromszéki székely és a szász papok özvngyei és gyermekei részére, — a magyarföldi papok kérésére pedig megerősítette Bocskay privilegiumát, sőt didadalai nyomán kiterjesztette e privilegiumot az egész magyar papságra, még a dunamellékiekre is! De a Tisza mellékén még akkor sem tudott érvényt szerezni az elvnek, mikor a nikolsburgi béke után ura lett e területnek. A Tisza melléki nagy urak nem csak a papi családok jogainak szegültek ellene, hanem a nagy fejedelemnek is, midőn első komoly lépését tette arra, hogy ezt a területet állandóan Erdélyhez csatolja. A hét vármegye területéért folytatott küzdelem egyik fegyvere az akkor élő és jövődő papok mindkét nembeli utódai részére kiadott nemeslevél, egyaránt hirdeti Bethlen taktikai, szocialis és kulturális érzékét és türelmességét.

Bethlen armalisa Erdélyben és Magyarország néhány vármegyéjébenellenmondás nélkül kihirdettetett és elfogadtatott. E területeken a papok gyermeke az általa nyújtott kiváltságokat sok időn át élvezték is, bár annak érvényét már III. Károly, Mária Terézia alatt is kétségbe vonták és II. József érvényét csak azok utódaira szorította, akik Bethlen Gábor idejében papok voltak. A tiszántúli egyházkerület az armalisan foglalt jogok teljességének érvényéért követséget küldött az 1790 évi országgyűléshez és a királyhoz.

Bethlen armalisa nem tette feleslegessé a Bocskay-féle kiváltságlevelet, sem pedig a háromszéki és szász papok részére kiadott védlevelet, mert azok az özvegyek sorsáról is intézkedtek. Epen ezért az erdélyi papok később is ragaszkodtak ezekhez a kiváltságlevelekhez és azoknak érvényét a legujabb időig megtudták védelmezni. A- egyházi rend kiváltsága tehát vonzóerőt gyakorolt még akkor is, midőn a protestáns papság különben üldöztetést és nélkülözést jelentett.

DEBRECENI EGYETEM KÖNYVTÁR
Lelt.
10.911-1955

THEOLOGIAI TANULMÁNYOK.

(Folytatás a 2. borítéklapról).

34. szám. *Farkas Ignác*: A test és lélek viszonya Bergson filozófiájában. 61 lex. oktáv lap. Ára 2.50 P.
35. szám. *Dr. Révész Imre*: A „Kálvinista Róma.” (Két elnevezés története). 34 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
36. szám. *Dr. Imre Lajos*: A predestináció tana az ígéhirdetésben és nevelésben. 15 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
37. szám. *D. Dr. Ravasz László*: Reggeltől estig. Egy nap az emberség életéből. 3 lex. oktáv lap. Ára 0.50 P.
38. szám. *Dr. Tóth Endre*: Az urvacsoaraosztás Dunántul a reformációtól a 18. század végéig. 13 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
39. szám. *Dr. Ila Bálint*: Református egyháztörténeti adatok az Országos Levéltárban őrzött Thurzó-levéltárban. 15 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.
40. szám. *Dr. Vasady Béla*: ez ígéhirdetés és teológiai tudomány az ecclesia militans életében. 16 lex. oktáv lap. Ára 1.50 P.
41. szám. A magyar református teológiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői. *Dr. Vasady Béla, Dr. Pongrácz József, Dr. Tavaszy Sándor, Dr. Révész Imre, Csikesz Sándor.* 29 lex. oktáv lap. Ára 1.50 P.
42. szám. *Nagy Lajos*: Spinoza Benedek élete és bölcsellete. 108 lex. okt. lap. Ára 4.— P.
43. *Dr. Varga Zoltán*: Szoboszlai Pap István élete és munkássága. 97 lex. oktáv lap. Ára: 4.— P.
44. *Segcsváry Lajos*: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen. 1636-1836. 90 lex. oktáv lap. Ára 3.20 P.
45. *Pataj Lajos*: Kálvin vallásnevelésügyiája. 126 lex. oktáv lap. Ára 4.50 P.
46. *Dr. Illyés Endre*: A magyar református földművelő iftuság jellegképzésének története, 143 lex. oktáv lap. Ára 4.— P.
47. *Horváth Jenő*: A külmiszió lényege. 107 lex. oktáv lap. Ára 4.— P.
48. *Dr. Rugonfalvi Kiss István*: Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa 19 lex. oktáv l. Ára 1.— P.
49. *Dr. Nagy Géza*: Kálvin hatása Erdélyre (XVI—XVII sz.) 12 lex. oktáv l. Ára 1.— P.
50. *Dr. Csikesz Sándor*: D. Dr. Baltazár Dezső. (Emlékezés.) Baltazár D. arcképével. 16 lex. oktáv lap. Ára 1.— P.

EGYHÁZI ÉRTEKEZÉSEK.

TANULMÁNYOK AZ EGYHÁZI ÉLET KÖRÉBŐL.

Szerkeszti: **Csikesz Sándor**, debreceni egyetemi ny. r. professzor.

- 1—2. szám. *Barla Szabó Jenő*: Két lelkész a Barla Szabó családban. Egyháztörténeti tanulmány a ref. egyház múlt századbeli életéből. 64 lex. oktáv lap + 1 fénykép és 1 származási tábla. Ára 2.20 P.
3. szám. *Csikesz Sándor*: Debreceni Kollegium jövője. (Előkészületben).

Az Országos Református Lelkészegyesület kiadásában jelentek meg:

- Dr. Lencz Géza*: Máté evangéliumának fordítása és magyarázata. „Magyarázatos Ujszövetség” I. kötet. XIII+332 lex. oktáv lap. Ára félbörkötésben 19 P., egészszázonkötésben 12 P.
- Dr. Halmi János*: eranyháfa. Vallásos költemények gyűjteménye. „Az egyházi élet gyakorlati segédkönyvei” I. kötet. 392+XIV. lex. oktáv lap. . . . Ára félbörkötésben 15 P.
- Régi Magyar Református Könyvtár* első kötete: *Otrokocsi Foris* Ferenc gályarab-lelkész műve: **Fenevad Dühöngése** Magyarországon a Jézus Krisztusról bizonytságot tevők ellen. 1676. Fordította *Dr. Herpay Gábor*, előszóval ellátta *Csikesz Sándor*. 1933. és *Antiqua Bibliotheca Ecclesiae Reformatae Hungarica*. Tomus primus: Ab auctore Francisco Foris Otrocoisiano V. D. M. **Furor Bestiae** contra testes Jesu Christi in Hungaria. MDCLXXVI. Typis redigi curavit *G. Herpay* Dr phil, cum originali manuscripto Turicino comparavit *Leo Weisz* Dr ing. Cum appendice ab lexandro *Csikesz* collata: „De Vita Francisci Foris Otrocoisiani.” MCMXXXIII. Latin—Magyar kiadás ára füzve 7 P.
- A Lelkész Tudományos Segédzsejközei*, első kötete: *Czegldy S., Hamar I., Kállay K.* szerkesztésében: *Bibliái Lexicon*, *Csikesz Sándor* kiadói előszavával. Ára az Orle K. K. t. tagjainak félbörkötésben 16 P.
- Theologiai Szemle*, tudományos folyóirat. Szerkeszti: *Csikesz Sándor*, egyetemi professzor. I—II. évfolyam, 1923—26. év. 1002+VIII. lex. oktáv lap. Ára 60.— P.
III—IV. évfolyam, 1927—28. év. 768 lex. oktáv lap. Ára 40.— P.
V—VI. évfolyam, 1929—30. év. 768+VIII. lex. oktáv lap. Ára 40.— P.
VII—VIII. évfolyam, 1931—32. év. Ára 40.— P.
- Theologiai Szemle* tudományos folyóirat. Új folyam. Szerkeszti: *Csikesz Sándor* egyetemi professzor. IX—X. évf. 1933—1934. évekre évi 12.— P.
XI—XII. évf. 1935. évre évi 12.—P — 1936. évre évi 9.—P.